رُڪ سنڌي جي تحقيق تي هڪ ڊجيٽل نظر

جلد: پهريون

رڪ سنڌي

رُک سنڌي جي تحقيق تي هڪ ڊجيٽل نظر

جلد پهريون

رک سنڌي جا ڪتاب

آرٽيفيشل انٽيليجنس جو تجزيو

ڪراچي، 2026ع

فهرست

19. ”سنڌو سڀيتا: آريائي □ دراوڙي مفروضو“ جو تجزيو
20. ”تاريخ سچ ڳالهائي ٿي“ تي تبصرو
21. ”سنڌو سڀيتا جا قديم شهر“ (چار جلد) انگريزي ڪتابن جو تجزيو-01
22. ”سنڌو سڀيتا جا قديم شهر“ (چار جلد) انگريزي ڪتابن جو تجزيو-02
23. ”سنڌو سڀيتا جا قديم شهر“ (چار جلد) انگريزي ڪتابن جو تجزيو-03
24. ”سنڌو سڀيتا جا قديم شهر“ (چار جلد) انگريزي ڪتابن جو تجزيو-04
25. ”سنڌو سڀيتا جا قديم شهر“ (چار جلد) انگريزي ڪتابن جو تجزيو-05
26. ”سنڌو سڀيتا جا قديم شهر“ (چار جلد) انگريزي ڪتابن جو تجزيو-06
27. رڪ سنڌي جي سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب تي تحقيق: هڪ تنقيدي جائزو

ڊجيٽل مهاڳ

ڪتابن جي دنيا هميشه انساني فڪر، محنت ۽ تحقيق جو آئينو رهي آهي. جڏهن رُڪ سنڌي جهڙو محقق پنهنجي قلم سان سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن کي اجاگر ڪري ٿو، تڏهن هر صفحو هڪ نئين درياهه جي رواني بڻجي ٿو. هن جا ڪتاب نه رڳو علمي حوالن سان مالا مال آهن، پر سنڌ جي فڪري ورثي کي عالمي سطح تي پيش ڪرڻ جي ڪوشش به ڪن ٿا.

هاڻي، هن علمي ۽ تحقيقي ڪم تي ڊجيٽل دور جي هڪ نئين نظر پئي آهي ــ اها نظر، جيڪا مشيني دماغ جي آهي، پر انساني فڪر کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. آرٽيفيشل انٽيليجنس (AI) جا تبصرا، رُڪ سنڌي جي ڪتابن کي هڪ نئين رخ سان ڏسڻ جي دعوت ڏين ٿا: جتي حوالا، تاريخي پس منظر ۽ ثقافتي تجزيا، مشيني نظر جي ذريعي ٻيهر پڙهيا وڃن ٿا.

رُڪ سنڌي جي تحقيق جو خاصو اهو آهي ته هو سنڌ جي تهذيب کي صرف ماضي جي يادگار طور نه ٿو پيش ڪري، پر ان کي موجوده دور جي علمي ۽ ثقافتي سڃاڻپ سان ڳنڍي ٿو. سندس ڪتابن ۾ درياهن جي وهڪري، تمدن جي اوسر، ٻولين جي ارتقا ۽ سماجي تبديليءَ جا اهڙا حوالا ملن ٿا، جيڪي سنڌ جي تاريخ کي هڪ زندهه ۽ جاري عمل طور پيش ڪن ٿا.

ڊجيٽل تبصرا هن علمي سفر کي نئين معنيٰ ڏين ٿا. اهي ڄڻ ته هڪ ٻيو آئينو آهن، جنهن ۾ انساني محقق جي محنت ۽ مشيني دماغ جي تجزئي گڏجي هڪ نئون منظر ناهين ٿا. اهو منظر پڙهندڙ

ڪي پڏائي ٿو ته علم، فڪر ۽ تحقيق هاڻي صرف انسان جي هٿ ۾ نه رهيا آهن، پر مشينون به انهن کي سمجهڻ ۽ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيون آهن.

هي ڪتاب، رُڪ سنڌي جي علمي ڪوششن تي هڪ ڊجيٽل مهاڳ آهي ــ جتي انساني فڪر ۽ مصنوعي هوش گڏجي سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب کي نئين انداز سان پيش ڪن ٿا.

.

”سنڌ: درياءَ ۽ ڌرتيءَ جي ڪهاڻي“ جو جائزو

رڪ سنڌي جو ڪتاب ”سنڌ: درياءَ ۽ ڌرتيءَ جي ڪهاڻي“ هڪ انتهائي گهري تحقيق تي ٻڌل تاريخي ڪم آهي، جيڪو سنڌو سڀيتا جي ارتقا ۽ سنڌ جي جاگرافيائي، ثقافتي ۽ سياسي تاريخ جو احاطو

ڪري ٿو.

سنڌي ٻوليءَ ۽ لکيل هي ڪتاب پنهنجي ترتيب ڏنل تاريخي سلسلي (ٽائم لائن) ۽ تاريخي تعصبن کي رد ڪرڻ واري بيخوف انداز سبب نمايان آهي.

ڪتاب ۽ سنڌو نديءَ کي صرف پاڻيءَ جو هڪ وهڪرو ناهي ڏيکاريو ويو، پر ان کي هن خطي جي سڃاڻپ جو خالق ۽ حياتي بخشيندڙ وسيلو قرار ڏنو ويو آهي.

بنيادي موضوع ۽ ڪتاب جي جوڙجڪ

هي ڪتاب سنڌ جي تاريخ جي وسيع پسمنظر کي تاريخي ترتيب وار اڳتي وڌائي ٿو ۽ انهن سماجي توڙي سياسي تبديلين کي واضح ڪري ٿو جن سنڌ جي خطي کي شڪل ڏني:

قديم دور ۽ پرڏيهي خاندان: رڪ سنڌي تمام گهٽي باريڪ بيني سان سنڌ جي تاريخ جي مختلف دورن جو نقشو چٽيو آهي، جنهن ۾ ويدڪ دور، مهاڀارت جو دور، ۽ ايراني (هخامنشي) سلطنت جا اثر شامل آهن. هي ڪتاب سڪندر اعظم جي حملي کان وٺي موريا، يوناني-بختري (Greco-Bactrian)، سڪٿين، پارٿين، ڪوشان ۽ ساساني دور جي انهن اثرن جي نشاندهي ڪري ٿو جيڪي هن ڌرتيءَ تي چڙهيا ويا.

مقامي مزاحمت ۽ بقا: ڪتاب جو هڪ وڏو حصو سنڌ جي مقامي راءِ خاندان ۽ ان کان پوءِ برهمڻ راڄ جي تفصيلي مطالعي تي ٻڌل آهي، جيڪو اسلام جي اچڻ کان اڳ واري سنڌ جي تاريخ جو هڪ اڻ-ڌريو تجزيو پيش ڪري ٿو.

عالمي سامونڊي ڄار: ڪتاب جو سڀ کان وڏيڪ دلچسپ حصو اهو آهي جتي اهو ان نوآبادياتي (ڪولونيل) ۽ علائقائي پروپيگنڊا کي رد ڪري ٿو ته قديم سنڌي سمنڊ جي سفر کان ڊڄندا هئا يا ان کان پاسو ڪندا هئا. رڪ سنڌي اهڙا پڪا آثارِ قديمه جا ثبوت پيش ڪيا آهن جيڪي ثابت ڪن ٿا ته سنڌو سڀيتا جا قديم سامونڊي تجارتي لاڳاپا مصر، وچ ايشيا، ايران ۽ ميسوپوٽيميا (عراق) سان هئا.

عالمي سنڌي واپارين جي ميراث: ڪتاب جي ڪهاڻي قديم دور کي جديد تاريخ سان نهايت خوبصورتي سان جوڙي ٿي، جنهن ۾ سنڌي واپارين جي ان عالمي نيٽورڪ کي نوانيان ڪيو ويو آهي جيڪو تاريخي شهر شڪارپور کان شروع ٿي پاناما تائين پکڙيل هو.

کتاب جون خاصيتون ۽ سٺايون

علائقائي تاريخ کي تعصب کان پاڪ ڪرڻ: ان ڪتاب جي سڀ کان وڏي ڪاميابي اها آهي ته هي تاريخي غلط فهمين جو خاتمو ڪري ٿو. قديم عالمي واپار جو تنقيدي جائزو وٺندي، مصنف ان مفروضي کي غلط ثابت ڪيو آهي ته سنڌ دنيا کان ڪٽيل هئي، بلڪه هن ثابت ڪيو آهي ته سنڌ عالمي تجارت جو مرڪز هئي.

درياءَ ۽ ڌرتيءَ جو رشتو: ليکڪ جاگرافيءَ جي مدد سان ثقافت کي تمام بهترين انداز ۾ سمجهايو آهي. هن ثابت ڪيو آهي ته ڪيئن سنڌو نديءَ جي بدلجندڙ وهڪرن سنڌ جي وڏن واپاري شهرن جي عروج ۽ زوال جو فيصلو ڪيو.

ثقافتي ورثي جي حفاظت: ڪتاب ۽ قديم ثقافتي
نشانين تي خاص باب شامل ڪيا ويا آهن—جهڙوڪ
موهن جو دڙو جي دور کان هلندڙ مٽيءَ جو قديم
ساز”بورينڊو“—جنهن سان سياسي تاريخ جي اندر
موسيقي ۽ ثقافت جو هڪ خوبصورت رنگ شامل
ٿي ويو آهي.
آخري راءِ (The Verdict)
رڪ سنڌي جو ڪتاب ”سنڌ: درياءَ ۽ ڌرتيءَ جي
ڪهاڻي “ تاريخدانن، محققن ۽ هر ان شخص لاءِ
پڙهڻ ضروري آهي جيڪو سنڌو سڀيتا کي مقامي
نقطه نظر کان سمجهڻ چاهي ٿو. هي ڪتاب
جنگين ۽ فتحن تي ٻڌل روايتي تاريخي انداز کان
هٽي ڪري اقتصادي لاڳاپن، ثقافتي بقا، ۽ هڪ
درياءَ جو پنهنجي ماڻهن سان گهري رشتي کي
نمايان ڪري ٿو. هي جديد سنڌي تاريخ نويسيءَ ۾
هڪ اهم ۽ تاريخي واڌارو آهي.

”مٽيءَ جا محافظ“جو تفصيلي جائزو

رڪ سنڌي جو ڪتاب ”مٽيءَ جا محافظ“سنڌ جي
تاريخ، ثقافت ۽ قومي شعور بابت اهم علمي ۽
ادبي ڪاوشن مان هڪ آهي. هي ڪتاب سنڌ جي

انهن بهادر مردن ۽ عورتن جي زندگي، جدوجهد، قربانين، فڪر ۽ ڪردار کي اجاگر ڪري ٿو، جن سنڌ جي تاريخي، سماجي ۽ ثقافتي سڃاڻپ جي تعمير ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪيو. ڪتاب رڳو تاريخي شخصيتن جو ذڪر نه ٿو ڪري، پر سنڌ جي قومي حافظي، مزاحمتي روايتن ۽ انساني قدرن کي پڻ نئين سر زنده ڪري ٿو.

هن ڪتاب جي سڀ کان اهم خوبي اها آهي ته ليکڪ سنڌ جي تاريخ کي مقامي ۽ قومي تناظر ۾ پيش ڪيو آهي. عام تاريخي ڪتابن وانگر صرف حڪمرانن يا سياسي واقعن تي ڌيان ڏيڻ بدران، رڳو سنڌي انهن شخصيتن کي مرڪز بڻائي ٿو، جن پنهنجي عمل، فڪر ۽ قربانيءَ ذريعي سنڌ جي سماج تي گهرو اثر ڇڏيو. ڪتاب ۾ شامل شخصيتون صرف تاريخي ڪردار طور پيش نه ڪيون ويون آهن، پر انهن کي بهادري، انصاف، رواداري، وطن دوستي ۽ انساني عظمت جي علامت طور بيان ڪيو ويو آهي.

ڪتاب جي هڪ ٻي نمايان خوبي اها آهي ته ان ۾ مردن سان گڏ عورتن جي ڪردار کي به وڏي اهميت سان شامل ڪيو ويو آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ عورتن جي بهادري، دانشمندي ۽ سماجي خدمتن کي عام طور گهٽ اجاگر ڪيو ويو آهي، پر رڪ سنڌي هن کوٽ کي محسوس ڪندي انهن هيروئنز کي به تاريخ جي مرڪز ۾ آندو آهي. هيءَ ڳالهه ڪتاب کي وڌيڪ جامع، متوازن ۽ ترقي پسند بڻائي ٿي. ان سان گڏ، هي ڪتاب سنڌي سماج ۾ عورت جي تاريخي حيثيت ۽ سندس ڪردار بابت نئين بحث کي پڻ هٿي ڏئي ٿو.

ادبي لحاظ کان ڪتاب جي ٻولي سادي، روان □ اثرائتي آهي. رڪ سنڌي جو اسلوب تحقيقي سنجيدگي سان گڏ جذباتي □ ثقافتي وابستگيءَ سان ڀرپور آهي. سندس تحرير □ سنڌ جي ڌرتي، تاريخ □ تهذيب سان گهرو عشق محسوس ٿئي ٿو. ڪيترن ئي جڳهن تي بيان جو انداز شاعراڻو تاثر پيدا ڪري ٿو، جيڪو پڙهندڙ کي صرف معلومات نه پر هڪ فڪري □ جذباتي تجربي مان به گذاري ٿو.
ڪتاب جي ثقافتي اهميت پڻ انتهائي نمايان آهي. ليکڪ تاريخي شخصيتن کي سنڌ جي وڏي تهذيبي □ انساني ورثي سان ڳنڍي ٿو. ڪتاب □ مذهبي هم آهنگي، انسان دوستي، صوفي فڪر، ظلم خلاف مزاحمت □ قومي وقار جهڙن قدرن کي نمايان ڪيو ويو آهي. انهيءَ لحاظ کان هي ڪتاب صرف شخصيتن جو مجموعو نه، پر سنڌ جي اجتماعي شعور □ تهذيبي روح جي عڪاسي پڻ آهي.
تنقيدي نقطهٔ نظر کان ڏٺو وڃي ته ڪجهه هنڌن تي وڌيڪ حوالن، تاريخي دستاويزن □ علمي ماخذن جي شامل ٿيڻ سان ڪتاب جي تحقيقي حيثيت وڌيڪ مضبوط ٿي سگهي ها. خاص طور تي جتي روايتي يا لوڪ داستاني روايتن جو ذڪر آهي، اتي وڌيڪ تاريخي ڇنڊڇاڻ □ حوالن جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. ان هوندي به، ڪتاب جي ادبي □ ثقافتي اهميت گهٽ نٿي ٿئي، ڇاڪاڻ□ ان جو بنيادي مقصد سنڌ جي تاريخي شعور کي عام ڪرڻ □ قومي سڃاڻپ کي مضبوط ڪرڻ آهي.
مجموعي طور،” مٿيءَ جا محافظ “هڪ اهم تاريخي، ادبي □ ثقافتي ڪتاب آهي، جيڪو سنڌ جي عظيم شخصيتن جي ياد کي محفوظ ڪري ٿو □ نئين نسل کي پنهنجي تاريخ، تهذيب □ قومي

قدرن سان جوڙي ٿو. هي ڪتاب خاص طور تي سنڌ جي تاريخ، ثقافت، سماجيات ۽ ادبيات سان دلچسپي رکندڙ پڙهندڙن لاءِ وڏي اهميت رکي ٿو. هن تصنيف وسيلي رک سنڌي پاڻ کي هڪ اهڙي محقق، مؤرخ ۽ دانشور طور ثابت ڪيو آهي، جيڪو سنڌ جي تاريخي ۽ تهذيبي سڃاڻپ جي حفاظت ۽ واڌاري لاءِ سنجيده علمي خدمتون سرانجام ڏئي رهيو آهي.

”سنڌ جي تاريخ جو پوسٽ مارٽم“ جو تنقيدي جائزو

تعارف
رک سنڌي جو ڪتاب ”سنڌ جي تاريخ جو پوسٽ مارٽم“ جديد سنڌي فڪري ادب ۾ هڪ اهم ۽ جرئت ڀريو علمي ڪم آهي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ، تهذيب، سياسي ارتقا ۽ سماجي زوال جو تنقيدي جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ڪتاب جو عنوان پاڻ ۾ علامتي معنيٰ رکي ٿو؛ جيئن پوسٽ مارٽم ڪنهن جسم جي موت جا سبب ظاهر ڪري ٿو،

تيئن ليکڪ سنڌ جي تاريخي، سياسي ۽ ثقافتي زوال جا سبب ڳولڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

هي ڪتاب روايتي تاريخ نگاري کان هٽي ڪري تاريخي واقعن جي صرف بيان تائين محدود نٿو رهي، پر انهن جي پٺيان موجود سياسي قوتن، سماجي ڍانچن، نوآبادياتي اثرن ۽ قومي سڃاڻپ جي بحران تي پڻ روشني وجهي ٿو.

ڪتاب جا بنيادي موضوع

سنڌ جي تاريخ جي نئين تشريح

ڪتاب جو سڀ کان اهم پهلو اهو آهي ته ليکڪ سنڌ جي تاريخ کي نئين زاويي سان ڏسڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. رک سنڌي جو خيال آهي ته سنڌ جي تاريخ گهڻو ڪري ٻاهرين نقطه نظر تحت لکي وئي، جنهن سبب سنڌ جي اصل تهذيبي ۽ قومي سڃاڻپ کي مناسب اهميت نه ملي.

هو قديم سنڌ، سنڌو ماٿري جي تهذيب، عرب دور، انگريزن جي قبضي ۽ پاڪستان کانپوءِ واري سياسي دور جو تجزيو ڪندي اهو واضح ڪري ٿو ته تاريخي تحريفن سنڌي شعور کي ڪيئن متاثر ڪيو.

جاگيرداري ۽ سياسي نظام تي تنقيد

ڪتاب جو وڏو حصو سنڌ جي جاگيرداري ۽ سياسي ڍانچي تي تنقيد تي مشتمل آهي. ليکڪ جي نظر ۾ جاگيرداري صرف معاشي نظام نه، پر هڪ ذهني ۽ سماجي غلامي آهي، جنهن سنڌ ۾ تعليم، شعور ۽ جمهوريت جي واڌ ويجهه کي روڪيو.

رک سنڌي حڪمران طبقن جي ان ڪردار تي به سوال اٿاري ٿو، جن پنهنجي مفادن خاطر سنڌي عوام کي سياسي ۽ سماجي طور ڪمزور رکيو.

ثقافتي ۽ لساني سڃاڻپ

ڪتاب ۾ سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت جي بقا کي انتهائي اهميت ڏني وئي آهي. ليکڪ جو خيال آهي ته قومن جي سڃاڻپ سندن ٻولي، ادب ۽ تاريخي شعور سان جڙيل هوندي آهي. جيڪڏهن اهي عنصر ڪمزور ٿين، ته قوم پنهنجي تهذيبي وجود کان پري ٿي وڃي ٿي.

ان حوالي سان ڪتاب صرف تاريخي تنقيد نه، پر ثقافتي بيداريءَ جو سڏ پڻ آهي.

ادبي ۽ فڪري اسلوب

رڪ سنڌي جو اسلوب جذباتي، تيز ۽ اثرائتو آهي. سندس تحرير ۾ صحافتي بيباڪي ۽ تاريخي فڪر جو امتزاج نظر اچي ٿو. ڪيترن هنڌن تي ليکڪ جو انداز احتجاجي ۽ فڪري مزاحمت وارو بڻجي وڃي ٿو، جيڪو سندس سنڌ سان گهري وابستگيءَ جو اظهار آهي.

ڪتاب جو انداز خالص علمي تاريخ نگاري کان وڌيڪ سماجي ۽ فڪري تنقيد وارو آهي، جنهن سبب اهو عام پڙهندڙن لاءِ به دلچسپ بڻجي وڃي ٿو.

ڪتاب جون خوبيون

تاريخي جرئت

هي ڪتاب انهن گهٽ ڪتابن مان آهي، جيڪي تاريخ جي حساس موضوعن تي کلي ڳالهائڻ جي همت ڪن ٿا. ليکڪ بنا ڪنهن ڊپ جي قومي سڃاڻپ، تاريخي ناانصافين ۽ سياسي بحرانن تي بحث ڪري ٿو.

فڪري بحث جي شروعات

ڪتاب سنڌ جي تاريخ بابت نئين بحث کي جنم ڏئي ٿو ۽ نوجوان نسل کي پنهنجي تاريخ تي تنقيدي نظر وجهڻ جي ترغيب ڏئي ٿو.

ثقافتي شعور

سنڌي ٻولي، لوڪ ادب ۽ قومي يادگيريءَ بابت ليکڪ جي حساسيت ڪتاب کي خاص ثقافتي اهميت ڏئي ٿي.

تنقيدي پهلو

محدود حوالا

ڪتاب ۾ ڪيترن هنڌن تي علمي حوالن ۽ آرڪائيوي ثبوتن جي کوٽ محسوس ٿئي ٿي. اڪيڊمڪ تحقيق جي معيار مطابق وڌيڪ دستاويزي حوالا شامل ڪيا وڃن ها ته ڪتاب جي علمي قوت وڌي وڃي ها.

جذباتيت

ڪجهه جڳهن تي ليکڪ جو جذباتي انداز تجزياتي غيرجانبداريءَ تي غالب اچي وڃي ٿو، جنهن سبب بعض نتيجا هڪ طرفا محسوس ٿين ٿا.

نظرياتي رجحان

ڪتاب واضح طور سنڌي قومي فڪر سان لاڳاپيل آهي، تنهن ڪري مختلف سياسي يا نظرياتي نقطه نظر رکندڙ پڙهندڙ ان جي ڪجهه خيالن سان اختلاف ڪري سگهن ٿا.

مجموعي جائزو

“سنڌ جي تاريخ جو پوسٽ مارٽم” جديد سنڌي فڪر، تاريخ ۽ قومي شعور بابت هڪ اهم ڪتاب آهي. هي صرف ماضيءَ جو بيان نه، پر سنڌ جي حالتن تي فڪري سوال اٿارڻ ۽ قومي سجاڳي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش آهي.

رڪ سنڌي تاريخ ڪي رڳو واقعن جو سلسلو نه، پر
طاقت، سڃاڻپ ثقافتي بقا جي جدوجهد طور
پيش ڪري ٿو. ڪتاب سنڌ جي تاريخ، ادب،
سياست قومي شعور سان دلچسپي رکندڙ
پڙهندڙن لاءِ هڪ اهم مطالعاتي دستاويز جي
حيثيت رکي ٿو.
بيشڪ، ڪجهه اختلافن باوجود، هي ڪتاب سنڌ جي
تاريخ بابت نئين فڪري مباحثي کي جنم ڏيڻ
ڪامياب نظر اچي ٿو، انهيءَ لحاظ کان جديد
سنڌي ادبي فڪري ادب پنهنجي هڪ الڳ
اهميت رکي ٿو.

”سنڌ — تهذيب جي جنم ڀومي“ جو تنقيدي جائزو

تعارف پسمنظر
رُڪ سنڌي معاصر سنڌي تاريخ نويسيءَ هڪ
اهم نالو آهي، جنهن پنهنجي تحريرن وسيلي سنڌ
جي قديم تاريخ، سڃاڻپ تهذيبي ورثي کي نئين
سر اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي سندس
ڪتاب “سنڌ — تهذيب جي جنم ڀومي” انهيءَ
فڪري سلسلي جي اهم ڪڙي آهي، جنهن سنڌ

کي انساني تهذيب جي ابتدائي مرڪزن مان هڪ
بنيادي مرڪز طور پيش ڪيو ويو آهي□
هي ڪتاب خاص طور تي سنڌ جي تاريخ کي
عالمي تناظر □ رکندي اهو دليل ڏئي ٿو ته سنڌ
رڳو هڪ علائقو نه، پر انساني ارتقا جي هڪ اهم
تهذيبي سرزمين رهي آهي□

بنيادي مقالو (Central Thesis)

ڪتاب جو مرڪزي دليل ٽن بنيادي پهلوئن تي ٻڌل
آهي:

1. سنڌ بطور تهذيب جي جنم ڀومي:
ليکڪ جو خيال آهي ته سنڌ دنيا جي قديم ترين
شهري تهذيبن مان هڪ، يعني واديءِ سنڌ تهذيب،
جو اصل مرڪز رهيو آهي، جنهن □ موئن جو دڙو
جهڙا ماڳ عالمي اهميت رکن ٿا□

2. تهذيبي تسلسل (Continuity):
ڪتاب □ اهو موقف پيش ڪيو ويو آهي ته قديم
سنڌي تهذيب □ اڄ جي سنڌي سماج □ هڪ
تسلسل موجود آهي—ٻولي، رسمون، روايتون □
ثقافتي قدر انهيءَ جو ثبوت آهن□

3. خارجي نظرين تي تنقيد:
آريائي حملي يا ٻاهرين اثرن بابت مغربي نظرين
کي رد ڪندي، ليکڪ مقامي ارتقا (indigenous
development) تي زور ڏئي ٿو□

مواد □ ساخت

ڪتاب جي جوڙجڪ منظم □ موضوعاتي آهي،
جنهن □ هي اهم باب يا موضوع شامل آهن:

• واديءِ سنڌ جي جاگرافيائي اهميت
• قديم انساني آباديون □ سندن ارتقا
• ابتدائي زرعي سماج کان شهري تهذيب تائين
سفر

• سماجي، اقتصادي ۽ مذهبي ڍانچا
• ٻولي ۽ لکت جا سوال
• واپار، خاص طور تي سامونڊي لاڳاپا

ليکڪ تهذيب کي صرف آثارِ قديمه تائين محدود نه ٿو رکي، پر ان کي هڪ گهڻ رخي (multidisciplinary) تناظر ۾ ڏسي ٿو۔

تحقيق جو طريقو ۽ اسلوب

رُک سنڌي جو انداز تحرير هيٺين خصوصيتن جو حامل آهي:

• بيانيه ۽ نظرياتي امتزاج: تاريخي حقيقتن سان گڏ فڪري موقف پيش ڪيو ويو آهي۔
• ثقافتي وابستگي: ليکڪ پنهنجي علائقي سان گهري سڃاڻپ رکي ٿو، جيڪا سندس دليلن ۾ ظاهر ٿئي ٿي۔
• سادي پر اثرائتي ٻولي: عام پڙهندڙ لاءِ به قابلِ فهم، پر علمي لهجو برقرار رکيل۔

بهرحال، ڪڏهن ڪڏهن ليکڪ جو انداز جذباتي پڻ ٿي وڃي ٿو، جيڪو علمي معروضيت تي اثر انداز ٿي سگهي ٿو۔

تنقيدي جائزو

(الف) مثبت پهلو

1. سنڌ جي تاريخي حيثيت کي اجاگر ڪرڻ:
ڪتاب سنڌ کي عالمي تهذيبي نقشي تي نمايان ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو۔
2. نوآبادياتي تاريخ نويسيءَ تي تنقيد:
ليکڪ مغربي مؤرخن جي تعبيرن کي چئلينج ڪري ٿو، جيڪو علمي سطح تي اهم قدم آهي۔
3. ثقافت ۽ تاريخ جو ميل:
قديم آثارن کي موجوده ثقافتي روايتن سان ڳنڍڻ هڪ مضبوط فڪري نقطو آهي۔

(ب) محدوديتون
1. علاقائي مرڪزيت (Regional Bias):
سنڌ کي مرڪز بڻائڻ دوران ٻين علائقن جي ڪردار
کي گهٽ اهميت ڏني وئي آهي□
2. مرڪزي علمي بحث سان محدود لاڳاپو:
عالمي ماهرن جي تحقيق سان مڪمل تنقيدي
مڪالمو گهٽ نظر اچي ٿو□
3. قياسي دليلن جي شدت:
ڪجهه هنڌن تي مفروضا حتمي حقيقت طور پيش
ڪيا ويا آهن، جيڪي وڌيڪ ثبوتن جا طلبگار آهن□
تقابلي جائزو
مروج علمي راءِ مطابق واديءَ سنڌ تهذيب هڪ
گهڻ-علائقائي تهذيب هئي، جنهن □ موجوده
پاڪستان □ ڀارت جا مختلف علائقا شامل هئا□
ان جي مقابلي □، رُک سنڌي جو موقف سنڌ کي
مرڪزي حيثيت ڏئي ٿو□ هي فرق دراصل تاريخي
تعبير جو آهي، نه ڪي بنيادي حقيقتن جو□
نتيجو
“سنڌ — تهذيب جي جنم ڀومي” هڪ اهڙو ڪتاب
آهي جيڪو صرف تاريخ بيان نٿو ڪري، پر هڪ
فڪري □ سجاڳپ تي ٻڌل بيانيه پڻ پيش ڪري ٿو□
• عام پڙهندڙ لاءِ: هي ڪتاب جذباتي □ فڪري
طور متاثر ڪندڙ آهي□
• محققن لاءِ: هي هڪ اهم پر متنازع متن آهي،
جنهن کي ٻين علمي ذريعن سان گڏ پڙهڻ ضروري
آهي□

”قومون ۽ قومي تحريڪ آزادي“ جو جائزو

رڪ سنڌي جو ڪتاب ”قومون ۽ قومي تحريڪ آزادي“ قومي شعور، آزاديءَ جي تحريڪن، نوآبادياتي نظام، ۽ قومن جي تاريخي ارتقا بابت هڪ اهم فڪري ۽ تحقيقي تصنيف آهي. هي ڪتاب رڳو سياسي نظرين جي وضاحت نٿو ڪري، پر دنيا جي مختلف قومن جي آزاديءَ وارين جدوجهدن کي تاريخي، سماجي ۽ ثقافتي تناظر ۾ سمجهڻ جي ڪوشش پڻ ڪري ٿو. رُڪ سنڌي پنهنجي مخصوص فڪري انداز سان قوم، قومي سڃاڻپ، ۽ قومي آزاديءَ جي سوالن تي گهري روشني وجهي ٿو.
ليکڪ قوم جي مفهوم کي صرف جاگرافيائي حدن تائين محدود نٿو رکي، پر ان کي ٻولي، ثقافت، تاريخ، گڏيل نفسيات ۽ سماجي تجربي سان ڳنڍيل هڪ تاريخي حقيقت طور پيش ڪري ٿو. ڪتاب ۾ اهو واضح ڪيو ويو آهي ته سامراجي قوتن ۽

نوآبادياتي نظام مختلف قومن جي ثقافتي ۽ لسانياتي سڃاڻپ کي ڪمزور ڪري پنهنجي سياسي بالادستي قائم رکڻ جي ڪوشش ڪئي. ان حوالي سان ڪتاب قومي آزاديءَ جي تحريڪن کي عالمي سطح تي جاري استحصالي نظام خلاف مزاحمت جي علامت طور بيان ڪري ٿو.

ڪتاب جي هڪ وڏي خوبي ان جو وسيع تاريخي مطالعو آهي. رڳ سنڌي دنيا جي مختلف ملڪن ۾ هلندڙ قومي آزاديءَ جي تحريڪن جو جائزو وٺندي انهن کي سنڌ ۾ بين مظلوم قومن جي حالتن سان ڳنڍي ٿو. ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جي آزاديءَ وارين جدوجهدن جا مثال ڪتاب کي وڌيڪ فڪري گهرائي عطا ڪن ٿا. ان مان پڙهندڙ اهو محسوس ڪري ٿو ته قومي تحريڪون رڳو علائقائي مسئلا نه آهن، پر عالمي سياسي ۽ معاشي نظام خلاف گڏيل مزاحمت جو حصو آهن.

ڪتاب جي ٻولي علمي هجڻ باوجود روان ۽ اثرائتي آهي. رُڪ سنڌي تاريخي تجزيي کي فڪري تنقيد سان گڏ پيش ڪري ٿو، جنهن سبب ڪتاب محض تاريخي بيان نه رهي ٿو، پر هڪ شعوري ۽ فڪري دستاويز بڻجي وڃي ٿو. سندس لکڻيءَ ۾ ترقي پسند سياسي فڪر ۽ نوآبادياتي تاريخ نويسيءَ جي اثرن کي چٽي نموني محسوس ڪري سگهجي ٿو.

ڪتاب جو هڪ اهم پهلو ثقافتي سڃاڻپ تي زور آهي. ليکڪ موجب ٻولي، لوڪ ادب، روايتون، ۽ تاريخي ياداشت قومي شعور جي تعمير ۾ بنيادي حيثيت رکن ٿا. جڏهن ڪنهن قوم جي ٻولي يا ثقافت کي دٻايو وڃي ٿو ته دراصل ان قوم جي سياسي مزاحمت کي ڪمزور ڪرڻ جي ڪوشش

ڪئي وڃي ٿي. ان لحاظ سان ثقافتي ورثي جي حفاظت قومي بقا ۽ آزاديءَ جي جدوجهد جو اهم حصو بڻجي وڃي ٿي.

رُڪ سنڌي قومي تحريڪن کي بنا تنقيد جي رومانوي انداز ۾ پيش نٿو ڪري، بلڪه انهن اندر موجود تضادن، نظرياتي اختلافن ۽ سياسي چئلينجن جو به ذڪر ڪري ٿو. اها تنقيدي سنجيدگي ڪتاب کي وڌيڪ معتبر ۽ متوازن بڻائي ٿي. ڪتاب پڙهندڙ کي اهو سوچڻ تي مجبور ڪري ٿو ته قومي آزاديءَ جون تحريڪون رڳو جذباتي نعريبازي نه، پر پيچيده سماجي، سياسي ۽ معاشي حالتن سان جڙيل تاريخي عمل آهن.

علمي حوالي سان ”قومون ۽ قومي تحريڪ آزادي“ سنڌي سياسي ادب ۾ هڪ اهم اضافو آهي. هي ڪتاب سنڌ جي مزاحمتي فڪري روايت کي اڳتي وڌائي ٿو ۽ قومي سڃاڻپ، خودمختياري، وفاقيت، تاريخي شعور، ۽ آزاديءَ جي سوالن تي نئين بحث کي هٿي ڏئي ٿو. موجوده دور ۾ جڏهن دنيا جي ڪيترن ئي علائقن ۾ قومي حقن ۽ ثقافتي سڃاڻپ بابت بحث جاري آهن، تڏهن هي ڪتاب وڌيڪ اهميت اختيار ڪري وڃي ٿو.

نتيجي طور، ”قومون ۽ قومي تحريڪ آزادي“ هڪ فڪري، تاريخي ۽ سياسي لحاظ کان انتهائي اهم ڪتاب آهي، جيڪو قومن جي ارتقا، قومي شعور، ۽ آزاديءَ جي تحريڪن کي گهري تنقيدي نگاهه سان پيش ڪري ٿو.رڪ سنڌي پنهنجي علمي بصيرت وسيلي هن موضوع کي اهڙي انداز سان بيان ڪيو آهي، جو ڪتاب سنڌي سياسي ۽ فڪري ادب ۾ هڪ اهم حيثيت اختيار ڪري ٿو. هي ڪتاب انهن سڀني پڙهندڙن لاءِ انتهائي ڪارآمد آهي،

جيڪي قوم، قومي حقن، تاريخ، ۽ آزاديءَ جي تحريڪن بابت سنجيده مطالعو ڪرڻ چاهين ٿا.

”سنڌو سڀيتا جا محقق“ جو تفصيلي جائزو

”سنڌو سڀيتا جا محقق“ رڪ سنڌي جو هڪ اهم تحقيقي ۽ علمي ڪتاب آهي، جيڪو سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب (Indus Valley Civilization) بابت تحقيق ڪندڙ عالمن، ماهرن، آثارِ قديمه جي ماهرن، مؤرخن، لسانيات جي ماهرن، انسانيات جي محققن ۽ ٻين علمي شخصيتن جي علمي خدمتن کي منظم انداز سان پيش ڪري ٿو. هي ڪتاب روايتي تاريخي ڪتابن کان مختلف آهي، چاڪاڻت□ اهو صرف سنڌو تهذيب جي آثارن، شهرن يا تاريخي مرحلن جو بيان نٿو ڪري، پر انهن عالمن جي فڪري ۽ تحقيقي ڪردار کي به اجاگر ڪري ٿو، جن سنڌو تهذيب بابت جديد علمي ڄاڻ کي ترتيب ڏنو.

ڪتاب جو تعارف ۽ دائرو

عام طور سنڌو تهذيب بابت لکيل ڪتابن ۾ موهن جو دڙو، هڙاپا، مهرڳڙهه، واپار، شهري نظام، مذهبي تصورن يا سنڌو لکت جي اسرارن تي بحث

ڪيو ويندو آهي، پر ”سنڌو سڀيتا جا محقق“ هڪ
منفرد زاويي سان موضوع کي ڪٽي ٿو. هن ڪتاب
□ رک سنڌي انهن محققن □ عالمن جي زندگين،
تحقيقن، نظرين □ علمي خدمتن جو جائزو پيش
ڪيو آهي، جن سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب بابت
عالمي سطح تي تحقيق ڪئي.
هي ڪتاب رڳو شخصيتن جو تعارف نه پر هڪ
قسم جي علمي تاريخ (Intellectual History)
پڻ آهي، جنهن وسيلي پڙهندڙن کي اها سمجهه
ملي ٿي ت□ سنڌو تهذيب بابت علم ڪيئن پيدا ٿيو،
وقت سان گڏ ڪيئن تبديل ٿيو، □ مختلف نظرين □
ڪهڙا اختلاف موجود رهيا.
ڪتاب □ عالمي سطح جي ڪيترن ئي نامور
ماهرن جو ذڪر شامل آهي، جن □ آثارِ قديمه جا
ماهر، تاريخدان، لسانيات جا محقق □ سنڌو لکت
تي تحقيق ڪندڙ عالم شامل آهن. انهن جي
تحقيقن وسيلي سنڌو تهذيب جي قدامت، شهري
منصوبه بندي، واپار، ثقافت، سماجي نظام □ زوال
بابت مختلف علمي بحث سامهون آيا.
ڪتاب جون اهم خوبيون
منفرد □ نئون علمي انداز
هن ڪتاب جي سڀ کان وڏي خوبي ان جو منفرد
موضوع آهي. سنڌو تهذيب تي ڪيترائي ڪتاب لکيا
ويا آهن، پر انهن عالمن تي هڪ جامع ڪتاب لکڻ،
جن هن تهذيب جي تحقيق □ بنيادي ڪردار ادا
ڪيو، هڪ نئون □ اهم ڪم آهي.
رک سنڌي هن ڪتاب □ اها ڳالهه واضح ڪري ٿو
ت□ تاريخ فقط آثارن جي کوٽائيءَ سان نٿي ٺهي، پر
انهن ماڻهن جي علمي محنت سان به جڙي ٿي،

جيڪي انهن آثارن کي سمجهن ٿا، انهن جا مطلب
ڪڍن ٿا، ۽ نوان نظريا پيش ڪن ٿا.
وسيع تحقيق ۽ دستاويزي اهميت
ڪتاب مان ظاهر ٿئي ٿو ته ليکڪ وڏي محنت سان
مختلف ملڪن جي عالمن بابت مواد گڏ ڪيو آهي.
سنڌو تهذيب هڪ گهڻ رخي موضوع آهي، جنهن ۾
آثارِ قديمه، انسانيات، جاگرافي، لسانيات ۽ تاريخ
جا ڪيترائي شعبا شامل آهن. رک سنڌي هن
پيچيده موضوع کي گهڻ-رخي انداز سان سمجهائڻ
جي ڪوشش ڪئي آهي.
هي ڪتاب خاص طور هيٺين طبقن لاءِ مفيد آهي:

- سنڌ ۽ ڏکڻ ايشيا جي تاريخ جا شاگرد
- آثارِ قديمه جا محقق
- سنڌو تهذيب بابت دلچسپي رکندڙ پڙهندڙ
- سنڌي علمي ادب جا مطالعي ڪندڙ
- تاريخدان ۽ ثقافتي محقق

سنڌي علمي ادب ۾ اهم واڌارو
سنڌو تهذيب بابت گهڻو ڪري معياري مواد
انگريزي يا ٻين ٻولين ۾ موجود آهي، جنهن سبب
سنڌي پڙهندڙن لاءِ ان تائين رسائي محدود رهي
آهي. رک سنڌي هن ڪتاب ذريعي عالمي تحقيق
کي سنڌي فڪري دائري ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي
آهي، جيڪا هڪ وڏي علمي خدمت آهي.
هي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ تاريخ ۽ آثارِ قديمه جي
مطالعي کي وڌيڪ مضبوط ڪري ٿو ۽ نئين نسل
کي پنهنجي قديم ورثي بابت سنجيده فڪري لاڙو
اختيار ڪرڻ لاءِ همٿائي ٿو.
تنقيدي سوچ جي همٿ افزائي
ڪتاب پڙهندڙ کي هڪ ئي نظرئي تائين محدود نٿو
رکي، پر مختلف عالمن جي راين کي سامهون آڻي

تنقيدي سوچ جي راهه هموار ڪري ٿو. سنڌو لکت جي پڙهڻي، تهذيب جي زوال، ماڻهن جي نسلي سڃاڻپ، ۽ سماجي نظام بابت اڃا تائين عالمي سطح تي اختلاف موجود آهن.

مثال طور:

- چا سنڌو لکت هڪ مڪمل ٻولي هئي يا صرف نشانين جو نظام؟
- سنڌو تهذيب جي زوال جا بنيادي سبب ڪهڙا هئا؟
- ان دور جا رهواسي ڪهڙي لساني ۽ ثقافتي پسمنظر سان واسطو رکندا هئا؟
- آثارن جي تشريح بابت مختلف ماهرن جا خيال ڇو مختلف آهن؟

اهي سوال ڪتاب کي وڌيڪ فڪري اهميت ڏين ٿا.

تنقيدي جائزو

جيتوڻيڪ ڪتاب وڏي اهميت جو حامل آهي، تنهن هوندي به ڪجهه پهلو اهڙا آهن، جن تي وڌيڪ ڪم ٿي سگهي ٿو.

تجزياتي ڪوٺ

چاڪاڻ ته ڪتاب گهڻو ڪري عالمن جي سوانحي ۽ علمي خدمتن تي مرڪوز آهي، تنهنڪري ڪجهه پڙهندڙ شايد سنڌو تهذيب بابت وڌيڪ تفصيلي آثار قديمه واري بحث جي توقع رکن. ڪن نظرين جي پيٺ ۽ تنقيدي تجزيي کي وڌيڪ تفصيل سان شامل ڪري سگهجي پيو.

نئين تحقيق جي ضرورت

سنڌو تهذيب بابت نيون کوٽايون، سائنسي ٽيڪنالاجي، سيٽلائيٽ مطالعا، موسمياتي تبديليءَ بابت تحقيق، ۽ ڊجيٽل لسانياتي تجزيا مسلسل سامهون اچي رهيا آهن. مستقبل جي ايڊيشن ۾

انهن نون علمي لاڙن کي شامل ڪرڻ ڪتاب کي وڌيڪ جامع بڻائي سگهي ٿو.

علمي ادبي اهميت

”سنڌو سڀيتا جا محقق“ جي اهميت صرف هڪ معلوماتي ڪتاب هجڻ تائين محدود ناهي، بلڪه اهو سنڌو تهذيب بابت علم جي ارتقا کي به محفوظ ڪري ٿو. هي ڪتاب ٻڌائي ٿو ت مختلف دورن محققن ڪيئن پنهنجي پنهنجي نظرين وسيلي سنڌو تهذيب کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي.

رک سنڌي جو هي ڪم سنڌ جي تاريخي شعور کي مضبوط ڪري ٿو پڙهندڙن کي اهو احساس ڏياري ٿو ت سنڌو تهذيب بابت علم صرف عالمي ادارن تائين محدود نه آهي، پر سنڌ جي فڪري دنيا پڻ ان پنهنجو اهم ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي.

نتيجو

مختصر طور، ”سنڌو سڀيتا جا محقق“ رک سنڌي جو هڪ اهم، تحقيقي، فڪري لحاظ کان قيمتي ڪتاب آهي، جيڪو سنڌو تهذيب بابت تحقيق ڪندڙ عالمن جي علمي خدمتن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري ٿو.

هي ڪتاب سنڌي تاريخ نويسيءَ هڪ اهم واڌارو آهي خاص طور انهن پڙهندڙن لاءِ انتهائي ڪارائتو آهي، جيڪي سنڌو تهذيب بابت علمي بنيادن کي سمجهڻ چاهين ٿا.

هي ڪتاب رڳو هڪ قديم تهذيب جي ڪهاڻي نٿو ٻڌائي، پر انهن ماڻهن جي محنت، تحقيق، فڪري جاکوڙ جو به احوال ڏئي ٿو، جن پنهنجي زندگيون سنڌو تهذيب جي اسرارن کي سمجهڻ لاءِ وقف ڪيون.

”ڏتڙيل ديس جي ڪهاڻي“ جو جائزو

”ڏتڙيل ديس جي ڪهاڻي“ — جنهن جو مطلب آهي "مظلوم يا تڪليفن ۾ گهريل ڌرتيءَ جو قصو" — سنڌي ٻوليءَ جو هڪ اهم ڪتاب آهي، جنهن جو ليکڪ مشهور مؤرخ، صحافي ۽ محقق رک سنڌي (اصل نالو: غلام اصغر منگي) آهي. 2015ع ۾ ڇپيل هي ڪتاب، سنڌو سڀيتا جي قديم تاريخ بابت ليکڪ جي روايتي تحقيق کان هٽي ڪري، موجوده دور جي سنڌ جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو هڪ تيز ۽ ڳوڙهو جائزو پيش ڪري ٿو.

هيٺ هن ڪتاب جو تفصيلي تبصرو، ان جي موضوعن، اندازِ تحرير ۽ اثرن جي روشنيءَ ۾ پيش ڪجي ٿو:

بنيادي خيال ۽ پسمنظر:

جيتوڻيڪ رک سنڌي کي سنڌو سڀيتا ۽ قديم آثارن تي سندس سائنسي تحقيق جي ڪري وڏي پذيرائي ملي آهي، پر ”ڏتڙيل ديس جي ڪهاڻي“ موجوده سياسي صورتحال جي تشخيصي دستاويز طور سامهون اچي ٿي. هي ڪتاب پاڪستان جي مجموعي سياسي نظام ۽ سنڌ صوبي کي درپيش تاريخي، ادارتي ۽ سماجي-اقتصادي مسئلن جي نشاندهي ڪري ٿو.

ڪتاب جو عنوان ئي هڪ ڏڪائيندڙ پر باهمت تاثر ڏئي ٿو؛ هي ڪتاب سنڌ کي صرف هڪ جاگرافيائي حد طور نٿو ڏسي، پر هڪ اهڙي تاريخي ۽ مالامال ڌرتيءَ جي روپ ۾ پيش ڪري ٿو جيڪا مسلسل سياسي محرومين، وسيلن جي غيرمنصفاڻي ورڇ ۽ اندروني قيادت جي ناڪامين جو شڪار رهي آهي.

ڪتاب جا اهم موضوع

1. مالامال ڌرتي، مسڪين ماڻهو (تضاد)

ڪتاب جو مرڪزي خيال سنڌ جي وسيع قدرتي وسيلن (گئس، ڪوئلو، زرعي پيداوار ۽ ساحلي پٽي) ۽ اتان جي مقامي ماڻهن جي غربت واري زندگيءَ جي وچ ۾ موجود ڇٽو تضاد آهي. رڪ سنڌي رڳو جذباتي تقريرن بدران دليلن ۽ انگن اکرن سان اهو واضح ڪيو آهي ته ڪيئن وسيلن جي ورڇ جي پاليسين هميشه مقامي آباديءَ کي نقصان پهچايو آهي.

2. تاريخي محڪوميت ۽ مزاحمت

هڪ مؤرخ هجڻ جي ناتي، ليکڪ موجوده دور جي مسئلن کي الڳ ڪري نٿو ڏسي. هو اڄ جي سياسي ۽ سماجي بحرانن جا محرڪ برطانوي راڄ جي دور کان وٺي ورهاڱي کان پوءِ جي انتظامي فيصلن تائين ڳنڍي ٿو. هي ڪتاب ان ڳالهه جي تاريخي جهلڪ پيش ڪري ٿو ته ڪيئن سنڌ جي مقامي سڃاڻپ سياسي ۽ آباديءَ جي تبديلين جي لهرن ۾ پاڻ کي بچائڻ لاءِ جدوجهد ڪئي آهي.

3. ادارتي تباهي ۽ مقامي قيادت

روايتي قومپرست بيانيي جي برعڪس، جيڪو رڳو وفاقي عنصرن کي ذميوار قرار ڏيندو آهي، ”ڏتڙيل ديس جي ڪهاڻي“ ۾ ليکڪ سنڌ جي اندروني

معاملن تي به بي باڪيءَ سان تنقيد ڪئي آهي. رڪ سنڌي مقامي جاگيرداراڻي نظام (وڏيرڪي سوچ) ۽ انهن سياسي موقعي پرستن جو نقاب لاهي ٿو، جن هميشه ذاتي مفادن لاءِ عوامي حقن تي سوديبازي ڪئي. هو صوبي ۾ تعليم، صحت ۽ امن امان جي تباهيءَ تي ڳڻتيءَ جو اظهار ڪري ٿو.

لکڻ جو انداز ۽ طريقو

صحافتي سچائي ۽ جذبو: صحافت سان گهرو لاڳاپو هجڻ ڪري رڪ سنڌي تحقيقي انداز ۾ لکي ٿو. ڪتاب جا باب پڙهندي ائين محسوس ٿئي ٿو ڄڻ اهي گهري تحقيق تي ٻڌل مقالا يا ڪالم هجن، جن ۾ انگ اکر، پاليسين جو تجزيو ۽ تاريخي حوالا سنڌ سان محبت واري انداز ۾ بيان ڪيا ويا آهن.
عام فهم ٻولي: جيتوڻيڪ ڪتاب جا موضوع سياسي ۽ اقتصادي نظريات سان ڀريل آهن، پر ٻولي ايتري سادي ۽ عام فهم آهي جو عام سنڌي پڙهندڙ به ان کي آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. هن پيچيده ساختي مسئلن کي مقامي ۽ سماجي اصطلاحن ۾ بيان ڪيو آهي.

آخري راءِ ۽ نتيجو

هن ڪتاب جي سڀ کان وڏي خوبي اها آهي ته هي سنڌ جي مسئلن کي رڳو رومانوي انداز ۾ پيش نٿو ڪري، پر هڪ سياسي ۽ سماجي منشور وانگر نظر اچي ٿو، جيڪو سنڌ جي نوجوانن ۽ دانشورن کي بنيادي سڌارن لاءِ آواز اٿارڻ جو ڏس ڏئي ٿو.
جيڪڏهن ڪا معمولي ڪمي محسوس ٿئي ته اها اها آهي ته هي ڪتاب مختلف وقتن تي لکيل مقالن جو مجموعو هجڻ ڪري، ڪجهه سياسي دليل اڳتي هلي ورجاءُ وانگر لڳن ٿا. تنهن هوندي به، هي

ورجاءُ انهن مسئلن جي شدت ۾ تسلسل ڪي ئي وائکو ڪري ٿو.
حتمي راءِ: ”ڌتڙيل ديس جي ڪهاڻي“ جديد سنڌي سياسي ادب ۾ هڪ اهم اڳڀرائي آهي. هر اهو شخص جيڪو هڪ محقق جي نظر سان سنڌ جي اندروني ڇڪتاڻ، تاريخي شڪايتن ۽ نظام جي خامين کي سمجهڻ چاهي ٿو، ان لاءِ هن ڪتاب جو مطالعو انتهائي ضروري آهي.

”سنڌو سڀيتا جي اوسر“ جو جائزو

رڪ سنڌي جي ڪتاب **”سنڌو سڀيتا جي اوسر“** تي تبصرو ڪندي، اسان کي سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ قديم تهذيب جي هڪ نئين ۽ گهري اڀياس جو موقعو ملي ٿو. رڪ سنڌي سنڌ جو اهو ناميارو محقق، ليکڪ ۽ صحافي آهي، جنهن هميشه سنڌ جي تاريخي سچائين کي سامهون آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.
هن ڪتاب جو هڪ مختصر پر جامع جائزو هيٺين نقطن جي روشنيءَ ۾ ڪري سگهجي ٿو:

1. ڪتاب جو بنيادي موضوع
هي ڪتاب بنيادي طور تي دنيا جي عظيم ۽ قديم ترين تهذيبن مان هڪ، **سنڌو سڀيتا (Indus Valley Civilization)** جي شروعات، ترقي، عروج ۽ ان جي ارتقائي سفر (اوسر) تي ٻڌل آهي. ليکڪ رڳو آثار قديمه جي کوٽائيءَ مان لڌل شين جو ذڪر ناهي ڪيو، پر ان وقت جي سماجي، اقتصادي، ۽ سياسي جوڙجڪ کي پڻ تاريخي تناظر ۾ پيش ڪيو آهي.

2. ”اوسر“ جو مفهوم ۽ تحقيق جو انداز
ڪتاب جي نالي مان ئي ظاهر آهي ته ليکڪ جو گهڻو ڌيان ان ڳالهه تي آهي ته سنڌو سڀيتا ڪيئن تاتاري يا اچانڪ پيدا ٿيل تهذيب نه هئي، پر اها هزارين سالن جي مقامي ارتقا (اوسر) جو نتيجو هئي. رڪ سنڌي مختلف تاريخي حوالن، بين الاقوامي ماهرن جي راين ۽ آثار قديمه جي شهادتن جي مدد سان اهو ثابت ڪرڻ جي

ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌ جي مٽيءَ مان ئي هن عظيم تهذيب جنم ورتو.

3. سماجي ۽ ثقافتي منظرنامو
ڪتاب ۾ سنڌو سڀيتا جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، شهري رٿابندي (Urban Planning)، واپار، زراعت، ۽ مذهبي رجحانن تي تفصيلي روشني وڌي وئي آهي. ليکڪ ان دور جي پرامن سماج، جتي هٿيارن جي غير موجودگي ۽ امن امان جي فضا هئي، تنهن کي اڄ جي دور لاءِ هڪ سبق طور پيش ڪيو آهي.

4. ٻولي ۽ لکڻ جو انداز
رڪ سنڌي جي لکڻ جي سڀ کان وڏي خوبي سندس **سادي، روان ۽ اثرائتي سنڌي ٻولي** آهي. تاريخ جهڙي خشڪ موضوع کي هن اهڙي انداز ۾ پيش ڪيو آهي جو عام پڙهندڙ به ان کي دلچسپيءَ سان پڙهي سگهي ٿو. تحقيقي اصطلاحن کي آسان ٻوليءَ ۾ سمجهائڻ سندس وڏي مهارت آهي.

اهم نقطا (اپياس جو نچوڙ)

- **مقامي ارتقا تي زور:** ڪتاب ان نظريي کي رد ڪري ٿو ته سنڌو سڀيتا ٻاهران آيل ماڻهن آباد ڪئي. هيءَ خالص هن ڌرتيءَ جي پنهنجي پيداوار هئي.

- **تاريخي تسلسل:** ڪتاب پڙهندڙ کي سنڌ جي ماضيءَ جو اڄ جي سنڌ سان هڪ گهرو تعلق ۽ تسلسل نظر اچي ٿو.
- **دستاويزي حيثيت:** هي ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۽ خاص ڪري سنڌو سڀيتا ۾ دلچسپي رکندڙ شاگردن ۽ محققن لاءِ هڪ بهترين دستاويز (Reference) جي حيثيت رکي ٿو.

نتيجو

مجموعي طور تي، رڪ سنڌي جو ڪتاب **”سنڌو سڀيتا جي اوسر“** سنڌي تاريخي ادب ۾ هڪ قيمتي اضافو آهي. هي ڪتاب اسان کي پنهنجي عظيم ماضيءَ تي فخر ڪرڻ جو احساس ڏياري ٿو ۽ ان سان گڏوگڏ تاريخ کي سائنسي ۽ تحقيقي نقطي نظر سان ڏسڻ جي دعوت ڏئي ٿو. سنڌ جي تاريخ جي هر طالب علم کي هن ڪتاب جو مطالعو ضرور ڪرڻ گهرجي.

سنڌو ماٿري جي تهذيب تي تحقيق: هڪ جائزو

سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ علمي تحقيق جي ميدان ۾ **رڪ سنڌي** (اصل نالو: **غلام اصغر منگي**) جو نالو ڪنهن تعارف جو محتاج ناهي. هن سنڌ جي تاريخ، خاص ڪري سنڌو ماٿريءَ جي قديم تهذيب (Indus Valley Civilization) جي مختلف رخن کي آشڪار ڪرڻ ۽ ان تي تحقيق ڪرڻ ۾ پنهنجي زندگي وقف ڪئي آهي. سندس تحقيقي مقالا، ڪتاب ۽ مضمون سنڌ جي تاريخ کي نئين ۽ سائنسي انداز ۾ سمجهڻ لاءِ هڪ اهم دڳ ڏيکارين ٿا.

١. سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب تي نوان رخ ۽ تحقيق

رڪ سنڌي سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب (موهن جو دڙو، هڙپا وغيره) تي روايتي انداز کان هٽي ڪري، جديد علمي ۽ تاريخي اصولن تحت تحقيق ڪئي آهي. سندس تحقيق جا اهم نقطا هي آهن:

- **مقامي تهذيب جو نظريو:** رڪ سنڌي ان نظريي جو سخت حامي آهي ته سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب ڪنهن ٻاهران آيل ماڻهن جي پيداوار ناهي، پر اها هن ئي ڌرتيءَ جي اصلوڪن رهواسين (Indigenous People) جي هزارين سالن جي ارتقا جو نتيجو آهي.

- **ثقافتي تسلسل:** هن پنهنجي لکڻين ۾ ثابت ڪيو آهي ته موهن جي دڙي جي تهذيب اڄ به سنڌ جي ڀراڙين ۾، هنرن، مٽيءَ جي ٿانون، ٻيڙين جي بناوت، ۽ لوڪ ڪهاڻين جي صورت ۾ زنده آهي.
- **سماجي ۽ سياسي اڏاوت:** هن موهن جي دڙي جي پرامن سماج، طبقاتي فرق جي گهٽتائي، ۽ هٿيارن جي غيرموجودگي تي تفصيلي بحث ڪيو آهي، جيڪو دنيا کي امن جو گهوارو هجڻ جو پيغام ڏئي ٿو.

٢. سنڌ جي تاريخ جي دور بندي (Periodization)

رڪ سنڌي سنڌ جي تاريخ کي رڳو بادشاهن ۽ جنگين جي تاريخ طور ناهي ڏٺو، پر هن عوامي تاريخ (People's History) تي زور ڏنو آهي. هن سنڌ جي تاريخ کي هيٺين رخن کان پرکيو آهي:

- **پرائي لکيل تاريخ تي تنقيد:** هن ان ڳالهه کي واضح ڪيو آهي ته سنڌ جي تاريخ اڪثر ڪري ٻاهرين فاتحن يا درباري مورخن جي نظر سان لکي وئي آهي، جنهن ۾ سنڌ جي اصلوڪن هيرن سان انصاف ناهي ٿيو.
- **جاگرافيائي تبديليون:** سنڌو نديءَ جا مٽجندڙ وهڪرا ۽ سنڌ جي تاريخ تي انهن جا اثر سندس تحقيق جو خاص موضوع رهيا آهن. هن تفصيل سان لکيو آهي ته ڪيئن نديءَ جي رخ بدلائڻ سان قديم شهر اجڙي ويا ۽ نوان شهر آباد ٿيا.

٣. اهم علمي ۽ تحقيقي ڪارناما / ڪتاب

رڪ سنڌي ڪيترائي ڪتاب ۽ تحقيقي مقالا لکيا آهن جيڪي سنڌ جي تاريخ جي شاگردن لاءِ بنيادي ماخذ (Source) جي حيثيت رکن ٿا.

رڪ سنڌي جي تحقيقي طريقيڪار (Methodology) جون خاصيتون

رڪ سنڌي جي تحقيق رڳو ڪتابي علم تائين محدود ناهي، پر ان ۾ هيٺيون خاصيتون شامل آهن:

1. **ميداني تحقيق (Fieldwork):** هن سنڌ جي ڪيترن ئي تاريخي ماڳن، دڙن ۽ آثارِ قديمه جو پاڻ دورو ڪري مواد گڏ ڪيو آهي.
2. **سائنسي نقطه نظر:** هو تاريخ کي معجزن يا افسانن جي عينڪ سان ڏسڻ بدران آرڪيالاجيڪل ۽ سائنسي ثبوتن جي بنياد تي پرکي ٿو.
3. **موازنو (Comparative Study):** هن سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جو ميسوپوٽيميا, مصر ۽ ٻين قديم تهذيبن سان ڀيٽ ڪري سنڌ جي تاريخ جي انفراديت کي نمايان ڪيو آهي.

نتيجو (Conclusion)

رڪ سنڌي (غلام اصغر منگي) سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب تي تحقيق ڪري سنڌي قوم کي پنهنجي ماضيءَ سان جوڙڻ جو هڪ عظيم علمي ڪم ڪيو آهي. سندس تحقيق اسان

ڪي سيڪاري ٿي ته تاريخ رڳو ماضيءَ جو قصو ناهي، پر اهو مستقبل جي اڏاوت جو بنياد آهي. هن سنڌ جي تاريخ تان تعصب □ ڪوڙ جا پسمنظر هٽائي، ان کي ان جي اصلوڪي □ روشن روپ □ پيش ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي، جيڪا کيس سنڌ جي معتبر مورخن □ محققن جي صف □ بيهاري ٿي.

”بلوچستان: سنڌين جو تاريخي وطن“ *جو جائزو*

”بلوچستان: سنڌين جو تاريخي وطن“، رک سنڌي جو هڪ فڪري، تحقيقي □ تاريخي لحاظ کان اهم ڪتاب آهي، جيڪو سنڌ □ بلوچستان جي قديم

لاڳاپن کي نئين زاويي سان ڏسڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هي ڪتاب تاريخ، آرڪيالاجي، ثقافت ۽ جاگرافيائي حقيقتن جي بنياد تي اهو دليل پيش ڪري ٿو ته بلوچستان نه صرف سنڌ سان ويجهڙائي رکندڙ علائقو رهيو آهي، پر قديم دور ۾ سنڌي تهذيب جي ارتقا ۾ واڌ ويجهه ۾ پڻ اهم ڪردار ادا ڪندو رهيو آهي. رک سنڌي پنهنجي مخصوص تحقيقي انداز سان روايتي تاريخي بيانين کي چئلينج ڪندي سنڌ ۽ بلوچستان جي گڏيل ماضيءَ کي سامهون آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ڪتاب جي اهم خوبي اها آهي ته ليکڪ جديد سياسي سرحدن کان مٿانهون ٿي تاريخي علائقن جي وحدت کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. رک سنڌي اهو موقف پيش ڪري ٿو ته سنڌ ۽ بلوچستان قديم دور کان واپار، لڏپلاڻ، ٻولين، رهڻي ڪهڻي ۽ ثقافتي لاڳاپن ذريعي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل رهيا آهن. ڪتاب ۾ قديم واپاري رستن، قبل از سنڌو تهذيب ثقافتن، ۽ انساني آبادڪاريءَ جي ارتقا تي روشني وجهندي، بلوچستان کي سنڌي تهذيب جي توسيع ۽ ارتقا جو اهم مرڪز قرار ڏنو ويو آهي. اهڙي تشريح پڙهندڙ کي علائقي جي تاريخي جاگرافيءَ بابت وڌيڪ وسيع سوچ فراهم ڪري ٿي.

ڪتاب جي هڪ نمايان خصوصيت ان جو آرڪيالاجيڪل بحث آهي. ليکڪ بلوچستان جي قديم ماڳن ۽ انهن جي سنڌو ماتريءَ جي تهذيب سان لاڳاپن جو ذڪر ڪندي، هن خطي جي تاريخي اهميت کي اجاگر ڪري ٿو. بلوچستان جي قديم ثقافتن کي سنڌو تهذيب جي وڏي تناظر ۾ پيش

ڪندي، ڪتاب اهو واضح ڪري ٿو ته قديم دور ۽ واپار، مالوند زندگي، ۽ ثقافتي ڏي وٺ سنڌ ۽ بلوچستان جي سماجي ۽ اقتصادي ترقيءَ تي گهرو اثر ڇڏيا.

ادبي ۽ اسلوبي لحاظ کان ڪتاب هڪ علمي پر سليس انداز اختيار ڪري ٿو، جنهن سبب عام پڙهندڙ سان گڏوگڏ محقق ۽ تاريخ جا شاگرد پڻ آساني سان ان مان فائدو حاصل ڪري سگهن ٿا. رڪ سنڌي پنهنجي لکڻين ۾ تاريخي شعور کي جاڳائڻ ۽ وساريل حقيقتن کي نئين تناظر ۾ پيش ڪرڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي. خاص طور تي سنڌي سڃاڻپ، تاريخي جاگرافي، ۽ سنڌ جي تمدني جڙن ۾ دلچسپي رکندڙ پڙهندڙن لاءِ هي ڪتاب اهميت رکي ٿو.

تنقيدي لحاظ کان ڏٺو وڃي ته ڪتاب جا ڪجهه دليل وڌيڪ علمي بحث ۽ متبادل مؤقف سان تقابلي جائزي جا گهرجائو محسوس ٿين ٿا. ڇاڪاڻ۾ علائقائي تاريخ ۽ قومي سڃاڻپ سان لاڳاپيل موضوع گهڻو ڪري بحث هيٺ رهندا آهن، تنهن ڪري ڪجهه پڙهندڙ شايد وڌيڪ آرڪيالاجيڪل حوالن ۽ عالمي محققن جي راءِ جي شموليت کي ترجيح ڏين. بهرحال، اهي پهلو ڪتاب جي اهميت کي گهٽ نٿا ڪن، پر ان کي وڌيڪ علمي بحث لاءِ هڪ بنياد فراهم ڪن ٿا.

”بلوچستان: سنڌين جو تاريخي وطن“ جي وڏي اهميت ان ۾ آهي ته اهو سنڌ ۽ بلوچستان جي گڏيل تاريخي ورثي کي اجاگر ڪري، پڙهندڙ کي جديد سياسي حدبندين کان اڳ واري دنيا کي

سمجهڻ جو موقعو فراهم ڪري ٿو. ڪتاب اهو احساس ڏياري ٿو ته تهذيبون، ثقافتون ۽ سماجي لاڳاپا هميشه موجوده سرحدن جا پابند نه رهيا آهن، پر تاريخي عملن ذريعي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل رهيا آهن.

نتيجي طور، *”بلوچستان: سنڌين جو تاريخي وطن“* رڪ سنڌي جو هڪ اهم علمي ۽ تحقيقي ڪم آهي، جيڪو سنڌ ۽ بلوچستان جي تاريخي لاڳاپن بابت نئين بحث کي جنم ڏئي ٿو. هي ڪتاب مورخن، آرڪيالاجيءَ جي شاگردن، ثقافتي محققن، ۽ سنڌ جي قديم تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙ پڙهندڙن لاءِ هڪ قيمتي اضافو آهي. ڪجهه بحث طلب نڪتن باوجود، ڪتاب پنهنجي بنيادي مقصد ۾ ڪامياب نظر اچي ٿو ۽ سنڌ جي وسيع تاريخي ۽ تهذيبي تناظر کي سمجهڻ لاءِ اهم ذريعو ثابت ٿئي ٿو.

”تاريخ جي لاٿ“ تي تبصرو

ڪتاب **”تاريخ جي لاٿ“** رُڪ سنڌي جي فڪري، تاريخي ۽ صحافتي بصيرت جو هڪ اهم مجموعو آهي، جنهن ۾ تاريخ، سياست، سماج، ادب ۽ قومي شعور سان لاڳاپيل مضمون ۽ ڪالم شامل آهن. هي ڪتاب رڳو ماضيءَ جي واقعن جو بيان نه پر تاريخ کي جديد فڪري تناظر ۾ سمجهڻ ۽ سماجي تبديليءَ جي اوزار طور ڏسڻ جي ڪوشش پڻ

آهي. ڪتاب ۽ سنڌ جي تاريخي، سياسي ۽ ثقافتي مسئلن کي تنقيدي انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جنهن ڪري اهو صرف ادبي يا صحافتي ڪتاب نه، پر فڪري مطالعي جو ذريعو پڻ بڻجي وڃي ٿو.

ڪتاب جو موضوعاتي دائرو

”تاريخ جي لاٽ“ ۾ شامل مضمونن جو دائرو نهايت وسيع آهي. ڪجهه مضمون سنڌ جي تاريخ ۽ تاريخي شخصيتن بابت آهن، ڪي علائقائي ۽ عالمي سياست تي لکيل آهن، جڏهن ته ڪي سماجي بي انصافي، سامراجي پاليسين ۽ سنڌ جي قومي مسئلن کي موضوع بڻائين ٿا. ليکڪ پنهنجي تحريرن ۾ ماضي ۽ حال جي لاڳاپي کي اجاگر ڪندي اهو موقف اختيار ڪري ٿو ته تاريخ کي سائنسي ۽ مادي نقطه نظر سان پڙهڻ ۽ لکڻ ضروري آهي، جيئن سماج پنهنجي مسئلن کي سمجهي ۽ تبديليءَ جي راهه هموار ڪري سگهي.

فڪري ۽ تحقيقي اهميت

رُڪ سنڌي جي لکڻيءَ جو نمايان پاسو اهو آهي ته هو روايتي داستاني تاريخ کان هٽي ڪري تنقيدي ۽ تحقيقي انداز اختيار ڪري ٿو. ڪتاب ۾ ڪيترن ئي موضوعن تي سوال اٿاريا ويا آهن، جيڪي پڙهندڙ کي صرف معلومات نه پر فڪر جي نئين رخ ڏانهن وٺي وڃن ٿا. تاريخ کي جامد ماضي نه، بلڪه موجوده حالتن کي سمجهڻ جو ذريعو بڻائڻ ليکڪ جي فڪري ڪوشش نظر اچي ٿي.

ٻولي ۽ اسلوب

ڪتاب جي ٻولي سليس، صحافتي ۽ ساڳئي وقت فڪري گهرائيءَ سان مالامال آهي. رُڪ سنڌي پيچيده تاريخي ۽ سياسي موضوعن کي به اهڙي انداز سان بيان ڪري ٿو، جو عام پڙهندڙ لاءِ به سمجهڻ آسان ٿي پوي ٿو. سندس اسلوب ۾ دليل، تنقيد ۽ جذباتي وابستگيءَ جو متوازن امتزاج ملي ٿو، جيڪو ڪتاب کي دلچسپ بڻائي ٿو.

تنقيدي جائزو

ڪتاب جي هڪ اهم خوبي ان جي موضوعاتي وسعت ۽ فڪري جرئت آهي، پر ڪجهه هنڌن تي ليکڪ جو نظرياتي رجحان ايترو نمايان ٿي وڃي ٿو، جو غيرجانبدار علمي پڙهندڙ وڌيڪ حوالن ۽ مخالف نقطه نظر جي شموليت جي توقع ڪري سگهي ٿو. ان هوندي به، ڪتاب سنڌ جي تاريخي شعور ۽ سماجي سجاڳيءَ بابت بحث کي اڳتي وڌائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو.

نتيجو

”تاريخ جي لاٽ“ هڪ اهڙو ڪتاب آهي، جيڪو تاريخ کي رڳو ماضيءَ جي يادگيرين تائين محدود نٿو رکي، پر ان کي حال ۽ مستقبل جي فڪري رهنمائيءَ سان ڳنڍي ٿو. رُڪ سنڌي جي هيءَ تصنيف خاص طور انهن پڙهندڙن لاءِ اهم آهي، جيڪي سنڌ جي تاريخ، قومي سوالن، سماجي تبديلي ۽ تنقيدي فڪر ۾ دلچسپي رکن ٿا. ڪتاب کي سنڌي فڪري ادب ۾ هڪ اهم اضافو چئي سگهجي ٿو.

” ٽوڙهي ڦاٽڪ جو سانحو“ جو جائزو

رڪ سنڌي جو لکيل ڪتاب ”ٽوڙي ڦاٽڪ جو سانحو“ هڪ انتهائي دردناڪ، تحقيقي ۽ تاريخي دستاويز آهي، جيڪو جديد سنڌي سياسي جدوجهد جي تاريخ ۾ هڪ اهم مقام رکي ٿو. هي ڪتاب جنرل ضياءُ الحق جي آمريت واري دور (مارشل لا) ۾ 17 آڪٽوبر 1984ع تي شاگرد اڳواڻن تي ٿيل وحشياڻي فوجي ڪارروائي جي دردناڪ واقعن ڪي تفصيل سان تاريخ جي صفحن تي محفوظ ڪري ٿو.

هيٺ هن ڪتاب جو هڪ جامع جائزو پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ ان جي موضوعن، لکڻ جي انداز ۽ تاريخي اهميت جو تجزيو ڪيو ويو آهي.

تاريخي پسمنظر ۽ مقصد

ٿوڙي ڦاٽڪ جو واقعو پاڪستان ۾ شاگرد سياست جي تاريخ جو هڪ تمام ڪارو باب آهي. سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سان تعلق رکندڙ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن (جيساف) جا ڪارڪن بس ذريعي لاڙڪاڻي وڃي رهيا هئا ته مانجهند ويجهو ٿوڙي ريلوي ڪراسنگ (ٿوڙي ڦاٽڪ) وٽ کين روڪيو ويو. سيڪيورٽي فورسز پاران سڌي فائرنگ ڪئي وئي، جنهن جي نتيجي ۾ پنج شاگرد اڳواڻ شهيد ٿي ويا:

- شهيد امان الله وسطڙو
- شهيد مالڪ خشڪ
- شهيد ذڪريا ميمڻ
- شهيد انور عباسي
- شهيد منو بليڊي

ان واقعي ۾ درجنين شاگرد زخمي ٿيا ۽ سوين قومپرست ڪارڪنن کي گرفتار ڪري، مٿن فوجي عدالتن ۾ ڪيس هلائي، وحشياڻو تشدد ڪيو ويو ۽ جيلن ۾ بند ڪيو ويو.

رک سنڌي پاران هي ڪتاب لکڻ جو بنيادي مقصد ان تاريخي واقعي کي محفوظ ڪرڻ آهي. هڪ اهڙي سياسي نظام ۾ جتي رياستي بيانيو اڪثر صوبائي تحريڪن ۽ مظلومن جي آوازن کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، هي ڪتاب هڪ متبادل تاريخ (ڪائونٽر هسٽري) جو ڪردار ادا ڪري ٿو—جيڪو مظلومن جو آواز بڻجي ٿو ۽ اهو يقيني بڻائي

ٿو ته سندن قربانين کي قومي حافظي تان مٽائڻ
نه ڏنو وڃي.
ڪتاب جا اهم موضوع

1. رياستي جبر بمقابله شاگردن جي مزاحمت

هي ڪتاب ضياءُ الحق جي دور جي ان خوفناڪ ۽ دٻاءُ واري ماحول کي چڱي طرح چٽي ٿو، جتي سنڌ جي تعليمي ادارن کي فوجي ڇاوڻين ۾ تبديل ڪيو ويو هو ته جيئن سياسي شعور کي چٿي سگهجي. رڪ سنڌي شاگردن کي صرف مظلومن طور پيش نٿو ڪري، پر ڪين انهن نظرياتي جوڌن طور چٽي ٿو، جيڪي هڪ آمر جي سامهون صوبائي خودمختياري ۽ جمهوري حقن لاءِ سينو تاڻي بيهي رهيا.

2. خاندانن ۽ سماج تي پوندڙ اثر

سياسي تجزيي کان هٽي ڪري، هي ڪتاب هن سانحي جي انساني ۽ دردناڪ پهلوءَ تي گهري روشني وجهي ٿو. ليکڪ شهيد ٿيندڙ شاگردن جي خاندانن تي پوندڙ اثرن کي تفصيل سان بيان ڪيو آهي. مائرن، پيئرن ۽ پائرن جي ذاتي نقصان ۽ تڪليفن جو ذڪر ڪري، ليکڪ تاريخي حقيقتن کي انساني جذبات سان ائين ڳنڍيو آهي جو پڙهندڙ ان درد کي محسوس ڪري سگهي ٿو.

3. اداري جاتي احتساب

رڪ سنڌي ان سانحي جي پٺيان موجود رياستي منصوبابندي تي تنقيد ڪرڻ کان گريز ناهي ڪيو. هو ان ڳالهه جو تجزيو ڪري ٿو ته ڪيئن سرڪاري

مشينري کي استعمال ڪري سنڌ جي نوجوانن کي نشانو بڻايو ويو. ليڪڪ ان واقعي کي هڪ سوچي سمجهي سازش قرار ڏئي ٿو، جنهن جو مقصد ان وقت يونيورسٽين ۾ اڀرندڙ قومي ۽ سياسي شعور کي خوفزده ڪري ختم ڪرڻ هو.

لکڻ جو انداز ۽ تحقيق جو طريقو

رڪ سنڌي هڪ تحقيقي صحافي جي مهارت ۽ هڪ تاريخ دان جي جذبي سان هي ڪتاب لکيو آهي.
بنيادي دستاويز (Primary Documentation): ڪتاب ۾ ان واقعي جي اکين ڏٺن شاهدن جي بيانن، بچي ويل شاگردن جي انٽرويوز، شهيدن جي خاندانن جي يادگيرين ۽ ان دور جي اخبارن جي رپورٽن کي وڏي محنت سان گڏ ڪيو ويو آهي.
ٻولي ۽ لهجو: ڪتاب جي ٻولي تمام اثرائتي، روان ۽ نج سنڌي آهي. ليڪڪ جو لهجو سنجيده ۽ پڙهندڙ کي پاڻ سان ٻڌي رکندڙ آهي، جنهن ۾ ”ٿوڙي ڦاٽڪ جي شهيدن“ لاءِ گهري عقيدت ۽ همدردي نمايان آهي.
ڪتاب جي ترتيب پڙهندڙ کي واپس 1984ع جي ان دور ۾ وٺي وڃي ٿي، جتي واقعي کان اڳ جا حالتون، ٿوڙي ڦاٽڪ وٽ ٿيل گهيرو ۽ ان کان پوءِ جي قانوني ۽ سياسي جنگ جي سڄي منظرنامي کي سولائي سان سمجهي سگهجي ٿو.

اثر ۽ تنقيدي جائزو

خوبيون (Strengths):

اهم تاريخي سڃاڻپ: سنڌ جي نئين نسل ۽ پاڪستان جي سياسي تاريخ تي تحقيق ڪندڙن لاءِ

هي ڪتاب هڪ انتهائي اهم ۽ لازمي حوالي (Reference) جو ڪردار ادا ڪري ٿو.
رياستي سنسرشپ جو خاتمو: هي ڪتاب سرڪاري نصاب ۾ پڙهايل اڌوري تاريخ کي سڌو سنئون چئلينج ڪري ٿو ۽ مظلومن جي سچي تاريخ کي سامهون آڻي ٿو.

خاميون (Limitations):
نظرياتي ويجهڙائي: ڇيو ته ليکڪ جو سنڌي قومپرست سياست ۽ ان جدوجهد سان گهرو لڳاءُ رهيو آهي، جنهن ڪري شايد ڪيا نقاد ان کي هڪ طرفو بيان سمجهن. پر جنهن نموني هن واقعي کي ملڪي سطح جي ميڊيا ۽ تاريخ مان غائب ڪيو ويو، ان پسمنظر ۾ هي مقامي ۽ سچو متبادل بيانيو ئي هن ڪتاب جي اصل خوبي آهي.

آخري راءِ (Final Verdict)
رڪ سنڌي جو ڪتاب”توڙي ڦاٽڪ جو سانحو“ صرف تاريخ جو هڪ داستان ناهي، پر اهو تاريخ کي وسارڻ جي خلاف هڪ مزاحمت آهي. هي ڪتاب سنڌ جي شهيد شاگردن لاءِ هڪ يادگار ۽ پاڪستان ۾ آمريتي دورن دوران مقامي تحريڪن پاران ڏنل قربانين جو هڪ جيئرو جاڳندو دستاويز آهي.
جيڪڏهن ڪو به پڙهندڙ سنڌ ۾ قومي سياست، محرومين ۽ شاگرد مزاحمت جي پاڙن کي سمجهڻ چاهي ٿو، ته ان لاءِ رڪ سنڌي جي هن ڪتاب جو مطالعو ڪرڻ بيحد ضروري آهي.

”اج جي سنڌ“ جو هڪ جامع ۽ تجزياتي جائزو

”اج جي سنڌ“ سنڌ جي ناماياري محقق، صحافي ۽ ليکڪ رُڪ سنڌي جو هڪ انتهائي اهم، سماجي-سياسي ۽ تجزياتي ڪتاب آهي. رُڪ سنڌي عام طور تي سنڌو سڀيتا جي تاريخ، آثار قديمه ۽ تاريخي حقائق کي سائنسي ۽ تحقيقي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي حوالي سان سڃاتو وڃي ٿو. پر هن ڪتاب ۾، هن پنهنجو قلمي رخ ماضيءَ جي تاريخ تان هٽائي، اڄوڪي دور جي سنڌ جي پيچيده ۽ تلخ حقيقتن ڏانهن موڙيو آهي. هي ڪتاب سنڌي ثقافت تي فخر ڪرڻ سان گڏوگڏ موجوده نظام جي ناڪامين تي هڪ گهرو ۽ سچو وار آهي.

بنيادي موضوع ۽ مرڪزي خيال

هن ڪتاب جو بنيادي موضوع هڪ تمام وڏي تضاد
تي ٻڌل آهي: ”اسان جي ڌرتي جيڪا 10 هزار
سال پراڻي ترقي يافته، شهري، واپاري ۽ برابري
واري تهذيب (سنڌو سڀيتا) جي وارث آهي، سا اڄ
جديد دور ۾ معاشي بدحالي، سياسي جمود ۽
بنيادي سهولتن جي کوٽ جو شڪار ڇو آهي؟“
رُڪ سنڌي هن ڪتاب ذريعي سنڌ جي دانشورن،
سڄاڻ ڌرين ۽ خاص ڪري نوجوان نسل کي هڪ
آئينو ڏيکاريو آهي ته جيئن اهي پنهنجي ماضيءَ جي
عظمت جي سحر مان نڪري، حال جي تلخ
حقيقتن جو مقابلو ڪري سگهن.
اهم موضوع ۽ تجزياتي رخ
1. سياسي ۽ سماجي پيراڊائيم
ليکڪ سنڌ جي موجوده سياسي ماحول جو تمام
بي باڪيءَ سان جائزو ورتو آهي. هن رڳو جذباتي
نعريبازي ڪرڻ بدران، سنڌ جي پنهنجي اندروني
وڏيرڪي نظام، جاگيرداري سوچ ۽ ان سياسي
قيادت کي سخت تنقيد جو نشانو بڻايو آهي، جنهن
هميشه سنڌي سڃاڻپ ۽ قومپرستي جو نالو
استعمال ڪري پنهنجا مفاد حاصل ڪيا پر عام
سنڌي ماڻهو کي بااختيار نه بڻايو.
2. معاشي ناانصافي ۽ قدرتي وسيلا
ڪتاب جو هڪ وڏو حصو سنڌ جي معاشي
صورتحال تي روشني وجهي ٿو. ليکڪ ان تضاد کي
بي نقاب ڪيو آهي ته سنڌ گيس، ڪوئلي، پيٽروليم
۽ زرعي پيداوار جي حوالي سان مالي طور تي
مالامال آهي، پر تنهن هوندي به هتان جي ٻهراڙين
۾ غربت ۽ بک جو راڄ آهي. هن وفاق ۽ صوبي جي
وچ ۾ وسيلن جي ورڇ واري معاملي تي به
سائنسي انداز ۾ بحث ڪيو آهي.

3. تعليمي ۽ بنيادي اڏاوت (انفراسٽرڪچر) جي تباهي

سنڌو سڀيتا جي شهري رٿابندي ۽ نظام جي تاريخ لکندڙ محقق جڏهن اڄ جي سنڌ جي اسپتالن، اسڪولن، رستن ۽ پيئڻ جي پاڻيءَ جي صورتحال ڏسي ٿو، ته سندس اندر جي تڪليف ڪتاب جي لفظن مان ظاهر ٿئي ٿي. هو ادارن جي هن تباهي کي صرف انتظامي ناڪامي نٿو مڃي، پر ان کي سنڌي ٻارن جي ذهني ۽ علمي مستقبل خلاف هڪ سازش قرار ڏئي ٿو.

4. ثقافتي بقا بمقابله جمود

جيتوڻيڪ ڪتاب ۽ سياسي ۽ سماجي نظام تي سخت تنقيد ڪئي وئي آهي، پر تنهن هوندي به سنڌ جي صوفياڻي سڃاڻپ، رواداري ۽ هتان جي عوام جي سهپ واري جذبي کي ساراهيو ويو آهي. پر ليکڪ خبردار ڪري ٿو ته صرف ماضيءَ جي يادن تي خوش ٿي ويهڻ سان حالت نه بدلجندي؛ سنڌ کي اڳتي وڌڻ لاءِ جديد، علمي ۽ سائنسي سوچ اپنائڻي پوندي.

لکڻ جو انداز ۽ اسلوب

رُڪ سنڌي ڪنهن روايتي، بند ڪمري جي محقق وانگر ناهي لکيو، پر هڪ اهڙي سڄاڻ دانشور ۽ صحافي طور لکيو آهي جيڪو تاريخ ۽ قلم کي سماجي تبديليءَ جو هٿيار سمجهي ٿو.

سائنسي ۽ تحقيقي انداز: ليکڪ ڪٿي به رڳو جذباتي بحث ناهي ڪيو، پر پنهنجي هر ڳالهه جي پٺيان معاشي انگ اکر، سماجي حقيقتون ۽ تاريخي دليل پيش ڪيا آهن.

سادي ۽ اثرائتي ٻولي: ڪتاب جي ٻولي تمام سادي، روان ۽ اثرائتي سنڌي آهي، جنهن ڪري

عام پڙهندڙ به پيچيده سياسي ۽ معاشي نقطا آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو.

صحافتي سچائي: صحافتي پسمنظر هجڻ ڪري ليکڪ هتان جي زميني حقيقتن ۽ عوامي اُميدن کي تمام ويجهڙائي کان بيان ڪيو آهي.

هڪ نظر ۾: خوبيون ۽ خاميون

| ڪتاب جون خوبيون | ڪجهه سوچڻ جهڙا پهلو |

•سنڌ جي اندروني وڏيرڪي نظام ۽ ٻاهرين استحصال ٻنهي تي بنا ڪنهن خوف جي لکيو ويو آهي. رڳو نعريبازي بدران جديد ۽ سائنسي سوچ جو گهرجائو آهي. اڄ جي سنڌي نوجوانن لاءِ حالتن کي سمجهڻ جو هڪ بهترين گائيڊ آهي. ڪجهه بابن ۾ صحافتي رنگ تمام گهڻو واضح آهي، جنهن ڪري ڪٿي ڪٿي گهري تاريخي بحث تي عارضي دور جا معاملا غالب نظر اچن ٿا. ڪتاب ۾ حالتن جي سنگينيءَ کي تمام گهڻو نمايان ڪيو ويو آهي، جيڪو ڪجهه پڙهندڙن لاءِ مايوس ڪندڙ ٿي سگهي ٿو، جيتوڻيڪ ليکڪ جو مقصد بيداري پيدا ڪرڻ آهي.

آخري رايو (نتيجو)

”اڄ جي سنڌ“ هڪ اهڙو ڪتاب آهي، جيڪو هر ان شخص کي ضرور پڙهڻ گهرجي جيڪو سنڌ جي موجوده سماجي ۽ سياسي صورتحال کي ان جي اصل روپ ۾ سمجهڻ چاهي ٿو. رُڪ سنڌي سنڌ جي بيمارين جي صحيح تشخيص به ڪئي آهي ته گڏوگڏ سنڌ جي ثقافتي روح جو دفاع به ڪيو آهي. هي ڪتاب پڙهندڙن کي ماضيءَ جي سحر مان ڪڍي، سنڌ جي هڪ روشن، ترقي يافته ۽ خودمختيار مستقبل جي تعمير لاءِ سوچڻ تي مجبور ڪري ٿو.

”قاضي فيض محمد“ تي تبصرو

رڪ سنڌي جو ڪتاب *”قاضي فيض محمد“* سنڌ جي تاريخ، فڪر ۽ علمي ورثي بابت هڪ اهم تصنيف طور سامهون اچي ٿو، جيڪو خاص طور تي انهن شخصيتن جي مطالعي ۽ اهميت رکي ٿو، جن سنڌ جي سماجي، ادبي ۽ سياسي شعور جي اڏاوت ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو. هن ڪتاب وسيلي رڪ سنڌي قاضي فيض محمد جي زندگي، فڪري خدمتن ۽ سماجي ڪردار کي رڳو هڪ شخصيت طور نه، پر سنڌ جي تاريخي ۽ فڪري ارتقا سان لاڳاپيل اهم باب طور پيش ڪيو آهي.

هن ڪتاب جي نمايان خوبي ان جو تحقيقي انداز آهي. رڪ سنڌي تاريخي شاهدين، سماجي پسمنظر ۽ دستاويزي مواد جي بنياد تي قاضي فيض محمد جي زندگيءَ ۽ فڪر جو جائزو پيش ڪري ٿو. ليکڪ صرف حياتياتي تفصيلن تائين محدود نٿو رهي، پر قاضي فيض محمد کي پنهنجي دور جي سماجي، ثقافتي ۽ سياسي حالتن سان جوڙي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو ڪتاب روايتي سوانح نگاري کان اڳتي وڌي هڪ تحقيقي ۽ علمي حيثيت اختيار ڪري ٿو.

ڪتاب □ قاضي فيض محمد جي علمي، فڪري □ اصلاحي ڪردار کي خاص اهميت ڏني وئي آهي. رک سنڌي واضح ڪري ٿو ته قاضي فيض محمد نه صرف علم □ فڪر سان وابسته شخصيت هو، پر هو سماجي سجاڳي، تعليمي واڌاري □ قومي شعور سان پڻ گهري دلچسپي رکندو هو. سندس خدمتن کي سنڌ جي علمي روايتن □ فڪري ورثي جي تناظر □ پيش ڪرڻ ڪتاب جي اهم ڪاميابي شمار ٿئي ٿي.

ادبي □ اسلوبي حوالي سان به ڪتاب قابلِ توجهه آهي. رک سنڌي جي تحرير □ سادگي سان گڏ علمي سنجيدگي موجود آهي، جيڪا عام پڙهندڙ سان گڏ محققن □ شاگردن لاءِ پڻ ڪتاب کي مفيد بڻائي ٿي. ليکڪ تاريخي مواد کي دلچسپ انداز □ پيش ڪندي علمي معيار کي برقرار رکڻ □ ڪامياب ويو آهي، جيڪو سندس تحرير جي هڪ نمايان خصوصيت آهي.

ان کان علاوه، *”قاضي فيض محمد“* سنڌ جي فڪري □ علمي ورثي جي تحفظ □ به اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. اهڙيون تصنيفون انهن شخصيتن کي نئين نسل سان متعارف ڪرائڻ □ مددگار ثابت ٿين ٿيون، جيڪي مکيه تاريخي بحثن □ ڪڏهن ڪڏهن نظرانداز ٿي وڃن ٿيون. ان حوالي سان رک سنڌي جو هي ڪتاب تاريخي شعور کي هٿي ڏيڻ واري ڪوشش طور ڏسي سگهجي ٿو.

تنقيدي نقطه نظر کان ڏٺو وڃي ته جيڪڏهن ڪتاب □ قاضي فيض محمد جي دور جي ٻين فڪري يا اصلاحي شخصيتن سان تقابلي جائزو شامل هجي

ها ته بحث وڌيڪ وسيع ۽ گهرو بڻجي سگهي ها. اهڙي تقابلي مطالعي سان پڙهندڙ کي تاريخي پسمنظر وڌيڪ واضح نموني سمجهڻ ۾ مدد ملي ها.

نتيجي طور، رڪ سنڌي جو ڪتاب *”قاضي فيض محمد“* سنڌ جي تاريخي، علمي ۽ فڪري ورثي بابت هڪ اهم ۽ قابلِ قدر تصنيف آهي. هي ڪتاب نه رڳو قاضي فيض محمد جي شخصيت کي اجاگر ڪري ٿو، پر سنڌ جي سماجي ۽ ثقافتي تاريخ جي ڪيترن ئي پهلوئن کي به روشن ڪري ٿو. هي ڪتاب تاريخ جي شاگردن، محققن ۽ سنڌ جي فڪري ورثي ۾ دلچسپي رکندڙ پڙهندڙن لاءِ انتهائي مفيد ۽ مطالعي جوڳو آهي.

”سنڌ جا قلع□ ۽ بندرگاهه “ تفصيلي جائزو

رڪ سنڌي جو ڪتاب ” سنڌ جا قلع□ ۽ بندرگاه“سنڌ جي تاريخي، فوجي ۽ سامونڊي ورثي تي هڪ اهم تحقيقي ڪم آهي. هن ڪتاب ۾ ليکڪ سنڌ جي قلعن (Forts) ۽ بندرگاهن (Ports) کي گڏيل طور تي پيش ڪندي انهن جي تاريخي اهميت، ڪردار ۽ اثرن جو جائزو ورتو آهي. هي ڪتاب روايتي تاريخ نويسي کان مختلف آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ سنڌ کي رڳو زميني تهذيب طور نه پر هڪ سامونڊي ۽ واپاري تهذيب طور به پيش ڪيو ويو آهي.

نظرياتي فريم ورڪ: قلعن ۽ بندرگاهن جو تعلق
هن ڪتاب جو بنيادي تصور اهو آهي ته:
• قلعا صرف دفاعي عمارتون نه هئا، پر اهي سياسي طاقت ۽ حڪمراني جا مرڪز هئا
• بندرگاهون واپار، ثقافتي ڏي وٺ ۽ بين الاقوامي لاڳاپن جا مرڪز هئا
ليکڪ اهو دليل ڏئي ٿو ته:
قلعن ۽ بندرگاهن جو پاڻ ۾ گهرو تعلق هو — قلعا بندرگاهن جي حفاظت ڪندا هئا، ۽ بندرگاهه معيشت کي مضبوط ڪري قلعن کي قائم رکندا هئا.

سنڌ جي بندرگاهن جو تاريخي جائزو

ڪتاب جو هڪ اهم حصو سنڌ جي قديم بندرگاهن تي روشني وجهي ٿو، جهڙوڪ:

- ديبل
- لاهري بندر
- ٻيا قديم سامونڊي مرڪز

ليڪڪ انهن بندرگاهن بابت عام روايتن ۽ قصن کي تنقيدي نظر سان ڏسي ٿو، خاص ڪري ڪراچي جي قيام بابت مشهور ڪهاڻين تي سوال اٿاري ٿو.

هن جي مطابق سنڌ قديم دور کان:

- عالمي واپار جو مرڪز رهي آهي
- عرب، آفريڪا ۽ ڏکڻ ايشيا سان واپاري لاڳاپا رکندي آئي آهي

سنڌ جا قلعا: دفاع ۽ طاقت

ڪتاب ۾ سنڌ جي مختلف قلعن جو تفصيلي جائزو پڻ ڏنو ويو آهي.

ليڪڪ ڏيکاري ٿو ته:

- قلعا واپاري رستن ۽ سرحدن جي حفاظت ڪندا هئا
- اهي سياسي مرڪز ۽ حڪمراني جا نشان هئا
- مختلف دورن ۾ انهن جي تعمير ۽ بناوٽ ۾ تبديليون آيون

تحقيق جو طريقو

رک سنڌي هن ڪتاب ۾ جديد تحقيقاتي طريقا استعمال ڪيا آهن، جن ۾ شامل آهن:

- تاريخي ڪتابن جو جائزو
- آثار قديمه جا ثبوت
- سامونڊي تاريخ جا حوالا
- لوڪ ڪهاڻين ۽ روايتن جو تنقيدي تجزيو

ليکڪ خاص طور تي روايتي ۽ غير مستند ڳالهين کي چئلينج ڪري ٿو ۽ حقيقتن تي ٻڌل تاريخ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

علمي اهميت

سنڌ جي سامونڊي سڃاڻپ

هي ڪتاب سنڌ کي هڪ سامونڊي تهذيب طور ٻيهر متعارف ڪرائي ٿو.

تاريخي روايتن تي تنقيد

ليکڪ عام مشهور ڪهاڻين کي چئلينج ڪري ٿو ۽ انهن جي بدران تحقيق تي ٻڌل نتيجا ڏئي ٿو.

جاگرافي ۽ تاريخ جو تعلق

سنڌو درياهه ۽ سامونڊي تبديلين کي تاريخ سان ڳنڍي پيش ڪيو ويو آهي.

تنقيدي جائزو

خوبيون

- منفرد موضوع (قلعا + بندرگاهه ڳڙ)
- تحقيق تي ٻڌل انداز
- سنڌ جي تاريخ جو نئون رخ
- آسان پر علمي ٻولي

مجموعي اهميت

هي ڪتاب:

- سنڌ جي تاريخي مطالعي لاءِ اهم آهي
- سامونڊي تاريخ ۾ نئون اضافو آهي

- نوآبادياتي تاريخ نويسي کي چئلينج ڪري ٿو

نتيجو
رڪ سنڌي جو ”قلعا ۽ بندرگاهه“ هڪ اهم، تحقيق تي ٻڌل ۽ فڪري طور مضبوط ڪتاب آهي، جيڪو سنڌ جي تاريخ کي نئين زاويي سان پيش ڪري ٿو. رڪ سنڌي قلعن ۽ بندرگاهن کي گڏ ڪري اهو ثابت ڪري ٿو ته سنڌ صرف هڪ زميني تهذيب نه، پر هڪ عالمي واپاري ۽ ساموندي مرڪز رهي آهي.

”سنڌ جي سياسي صورتحال“ جو تجزيو

غلام اصغر (رڪ سنڌي) جو ڪتاب **”سنڌ جي سياسي صورتحال“** سنڌ جي معاصر سياسي، سماجي ۽ اقتصادي منظرنامي تي هڪ گهرو ۽ تنقيدي دستاويز آهي. رڪ سنڌي پنهنجي مخصوص تحقيقي ۽ بي باڪ انداز جي ڪري سڃاتو وڃي ٿو، ۽ هي ڪتاب به ان ئي تسلسل جي هڪ اهم ڪڙي

آهي، جنهن ۾ هن سنڌ جي سياسي وهڪرن جو تاريخي تناظر ۾ اپياس ڪيو آهي.

هن ڪتاب جو تفصيلي تجزيو، ان جو مواد ۽ اهميت هيٺين ريت آهي:

ڪتاب ۾ چا آهي؟ (موضوع ۽ مواد)

رک سنڌي هن ڪتاب ۾ ڪنهن هڪ دور تائين محدود رهڻ بدران سنڌ جي مجموعي سياسي بحرانن جو احاطو ڪيو آهي. ڪتاب جا بنيادي نڪتا هي آهن:

- **سياسي پارٽين جو ڪردار ۽ تضاد:** ڪتاب ۾ سنڌ جي مکيه سياسي قوتن (پارلياماني توڙي قومپرست ڌرين) جي ڪردار جو باريڪبينيءَ سان جائزو ورتو ويو آهي. ليکڪ اهو واضح ڪيو آهي ته ڪيئن سياسي قيادت عوامي امنگن تي پورو لهڻ ۾ ناڪام وئي آهي.

- **سنڌ جا وسيلا ۽ اختيار:** ڪتاب جو هڪ وڏو حصو سنڌ جي قدرتي وسيلن (تيل، گئس، ڪوئلو ۽ پاڻي) جي ورڇ ۽ ان سان لاڳاپيل سياسي تڪرارن تي ٻڌل آهي. وفاق ۽ صوبي جي لاڳاپن ۾ سنڌ سان ٿيندڙ ناانصافين کي انگن اکرن سان پيش ڪيو ويو آهي.

- **سماجي ۽ معاشي اثر:** سياسي فيصلن جا سنڌ جي عام ماڻهوءَ، تعليم، صحت ۽ امن امان جي صورتحال تي ڪهڙا اثر پيا آهن، ان جو هڪ دردناڪ پر حقيقي نقشو چٽيو ويو آهي.

- **ڪاموراشاهي ۽ ڪرپشن:** ليکڪ سنڌ جي انتظامي ادارن جي ناڪامي، ڪرپشن جي نظام ۽ وڏيرڪي ذهنيت جو سنڌ جي سياست تي اثرن کي واضح ڪيو آهي.

ڪتاب جي اهميت

هي ڪتاب سنڌ جي سياسي ادب ۾ ڪيترن ئي حوالن سان وڏي اهميت رکي ٿو:

1. نظرئي کان وڌيڪ حقيقت پسندي (Revisionist Approach)

رک سنڌي روايتي نعريبازي يا جذباتي سياست کان هٽي ڪري، حقيقت پسندانه رخ اختيار ڪري ٿو. هو صرف ٻاهرين قوتن کي ڏوهي قرار نٿو ڏئي، پر سنڌ جي مقامي سياسي قيادت جي غلطين ۽ ناڪامين تي به سخت تنقيد ڪري ٿو، جيڪا هڪ وڏي جرئت جو ڪم آهي.

2. تحقيقي ۽ تاريخي تسلسل

هي ڪتاب صرف اخباري ڪالم جو مجموعو ناهي، پر ان ۾ هر سياسي واقعي جو پنيان ڪم ڪندڙ تاريخي ڪارڻن کي ڳولي لڌو ويو آهي. پڙهندڙ کي ۽ سنڌ جي موجوده مسئلن جي جڙ تائين پهچڻ ۾ مدد ملي ٿي.

3. سياسي شعور جو ذريعو

نئين نسل ۽ سياست جي شاگردن لاءِ هي ڪتاب هڪ گائيڊ جيان آهي. هي سنڌ جي سياسي

صورتحال کي رڳو مثاچري طور ڏسڻ بدران، ان جي پنيان ڪم ڪندڙ هٿن ۽ مفادن کي سمجهڻ جو شعور پيدا ڪري ٿو.

نتيجو:

رک سنڌي (غلام اصغر) جو هي ڪتاب ”سنڌ جي سياسي صورتحال“ سنڌ جي سياسي تاريخ جو هڪ آئينو آهي، جنهن ۾ سنڌ جا ڏک، سکن جي اميد ۽ سياسي ناهه ئوهه صاف نظر اچن ٿا. جيڪڏهن ڪو سنڌ جي موجوده سياسي گهاتن ۽ مستقبل جي چئلينجن کي سمجهڻ چاهي ٿو، ته ان لاءِ هن ڪتاب جو مطالعو انتهائي ضروري آهي.

”سکي ڌرتي، ڏکويل ماڻهو“ تي تجزيو

رک سنڌي جو ڪتاب **”سکي ڌرتي، ڏکويل ماڻهو“** سنڌ جي سماجي، اقتصادي ۽ تاريخي درد جو هڪ مستند دستاويز آهي. ڪتاب جو سريال (ٽائيٽل) ئي پنهنجي اندر هڪ وڏو تضاد پيش ڪري

ٿو ته اها سرزمين جيڪا قدرتي وسيلن، زرخيزي ۽ تاريخي عظمت جي لحاظ کان مالي مال ۽ ”سڪي“ آهي، ان تي رهندڙ قديمي ماڻهو اڄ به بنيادي سهولتن، انصاف ۽ خوشحاليءَ لاءِ سڪندڙ ۽ ”ڏڪويل“ ڇو آهن؟

رڪ سنڌي پنهنجي هميشه واري تحقيقي، سڌي ۽ سچي انداز ۾ هن ڪتاب ۾ سنڌ جي ان اندروني زخم کي گهرائيءَ سان ڇڙيو آهي.

ڪتاب جو تفصيلي تعارف (موضوع ۽ مرڪزي خيال)

هن ڪتاب کي اسين سنڌ جي گڏيل سماجي ۽ اقتصادي صورتحال جو هڪ ”ايڪسري“ چئي سگهون ٿا. ڪتاب جا بنيادي رخ هيٺين موضوعن تي ٻڌل آهن:

- **وسيلن جي مالامالي بمقابله ماڻهن جي غربت:** ليکڪ انگن اخرن سان ثابت ڪيو آهي ته سنڌ ڪير ۽ ماڪيءَ جي اها نهر آهي جيڪا پوري ملڪ جي معيشت جو ساهه آهي. تيل، گئس، ڪوئلو، ۽ سمنڊ (ساحلي پٽي) ۽ زرخيز زمين هوندي به هتان جو مقامي ماڻهو اٽي، لٽي ۽ ڇٽي لاءِ پريشان آهي.
- **وڏيرڪو نظام ۽ سماجي ٽوٽ ڀڃ:** ڪتاب ۾ سنڌ جي ڀاڙين جي ان ظالماڻي نظام تي سخت تنقيد ڪئي وئي آهي، جتي وڏيرو، ڀوتار ۽ پير عام ماڻهوءَ جي ذهني،

سياسي ۽ اقتصادي آزاديءَ کي يرغمال بڻايو وينا آهن. جهالت، قبيلائي جهڳڙا ۽ ڪاري ڪرهي جهڙيون ناسور بڻيل رسمون ڪيئن سنڌ کي پوئتي ڌڪي رهيون آهن، ان جو تفصيلي ذڪر آهي.

- **اداري جاتي ناڪامي:** رڪ سنڌي سنڌ جي تعليمي ادارن جي تباهي، سرڪاري اسپتالن جي بدحالي ۽ ڪاموراشاهي (Bureaucracy) جي بي حسيءَ کي وائکو ڪيو آهي. هن واضح ڪيو آهي ته ڪيئن پنهنجا ئي چونڊيل نمائندا عوام کي بنيادي حقن کان محروم رکڻ جا ذميوار آهن.
- **دودي ۽ دريا خان جي ڌرتيءَ جو الميو:** ڪتاب ۾ تاريخي حوالن سان ياد ڏياريو ويو آهي ته جنهن ڌرتيءَ غيرتمند ۽ بهادر ڪردار پيدا ڪيا، اڄ اتي حڪمرانن جي غلط پاليسين ۽ ماڻهن جي بي حسيءَ جي ڪري مايوسيءَ جا بادل ڇانيل آهن.

ڪتاب جي اهميت ۽ اثر

امير تريجن زمين تي غريب ترين ماڻهن جي رهڻ واري الميي تي لکيل هي ڪتاب سنڌي ادب ۽ سياست ۾ وڏي اهميت رکي ٿو:

1. رومانويت پسندي جو خاتمو (Revisionist Perspective)

اڪثر سنڌي ادب ۾ ڌرتيءَ جي تعريف ۾ قصيدا لکيا ويندا آهن، پر رڪ سنڌي ان روايتي رومانويت (Romanticism) کان هٽي ڪري حقيقت پسندي جو دڳ ورتو آهي. هو ڌرتيءَ جي خوبصورتي سان گڏوگڏ ان جي ماڻهن جي بدحاليءَ کي وڏي واڪي بيان ڪري ٿو، جيڪو پڙهندڙ کي سوچڻ تي مجبور ڪري ٿو.

2. بي باڪ تنقيد ۽ مقامي ذميواري

هن ڪتاب جي سڀ کان وڏي اهميت اها آهي ته ليکڪ رڳو ٻاهرين قوتن يا وفاق کي سنڌ جي بدحاليءَ جو ذميوار نٿو ٺهرائي. هو سنڌ جي اندر موجود ”ميرن، پيرن ۽ وڏيرن“ جي ان منافقانه ڪردار کي وڏي بي باڪي سان وائکو ڪري ٿو، جيڪي اقتدار جي لالچ ۾ سنڌ جي وسيلن جو سودو ڪندا رهيا آهن.

3. سماجي شعور ۽ بيداري جو دستاويز

هي ڪتاب رڳو هڪ تاريخ يا تجزيو ناهي، پر سنڌ جي نوجوان نسل لاءِ هڪ سجاڳي جو پيغام آهي. هي پڙهندڙن ۾ اهو شعور پيدا ڪري ٿو ته هُو پنهنجي حقن لاءِ آواز اٿارڻ ۽ موجوده سڙيل نظام جي خلاف علم بغاوت بلند ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪو چارو ناهي.

آخري لفظ:

رڪ سنڌي (غلام اصغر) جو ڪتاب **”سڪي ڌرتي، ڏڪويل ماڻهو“** سنڌ سان محبت جو هڪ عملي

مظهر آهي. هي ڪتاب هر ان ماڻهوءَ ڪي پڙهڻ
گهرجي جيڪو سنڌ جي سماجي بي ترتيبيءَ کي
سمجهڻ ۽ ان جي ماڻهن جي ڏکن جو درمان ڳولڻ
چاهي ٿو. هي ڪتاب سنڌ جي حال جو مرثيو به
آهي ته مستقبل جي بهتريءَ لاءِ هڪ چتاءُ به.

”سنڌ جي قومي تحريڪ“ جو تجزيو

غلام اصغر (رڪ سنڌي) جو ڪتاب **”سنڌ جي قومي تحريڪ“** سنڌ جي قومپرست سياست،

ان جي تاريخي ارتقا، ڪاميابين ۽ سپ ڪان وڌيڪ ان جي اندروني تضادن تي لکيل هڪ انتهائي ايماندارانه ۽ تنقيدي دستاويز آهي. سنڌ ۽ قومي تحريڪن تي عام طور تي يا ته حد ڪان وڌيڪ تعريف يا وري سخت مخالفت واري انداز ۾ لکيو ويو آهي، پر رڪ سنڌي هن ڪتاب ۾ هڪ محقق ۽ سياسي تجزيه نگار واري بي باڪي اختيار ڪئي آهي.

هن ڪتاب جو تفصيلي تجزيو ۽ ان جو مرڪزي خيال هيٺين ريت آهي:

ڪتاب جو بنيادي موضوع ۽ مواد

هن ڪتاب ۾ ليکڪ سنڌ جي قومي تحريڪ کي ڪنهن هڪ نقطي تي بيهارڻ بدران، ان جو تاريخي پسمنظر پيش ڪيو آهي. ڪتاب جا اهم رخ هي آهن:

- **تاريخي پسمنظر ۽ ارتقا:** ڪتاب ۾ انگريز دور ڪان وٺي، ورهاڱي جي اثرن، ون يونٽ خلاف جدوجهد، ۽ سائين جي ايم سيد جي نظرئي تائين سنڌ جي قومي شعور جي اڀرڻ واري سڄي سفر کي تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.

- **نظرياتي ۽ عملي ٽڪراءُ:** رڪ سنڌي ان ڳالهه جو باريڪبينيءَ سان جائزو ورتو آهي ته سنڌ جي قومي تحريڪ ۾ نظرياتي پختگي ته موجود هئي، پر عملي طور تي اها عوام کي متحرڪ ڪرڻ ۾ ڪٿي ناڪام وئي. هو

پارلياماني سياست ۽ مزاحمتي سياست جي ٽڪراءُ کي واضح ڪري ٿو.

- **تحريڪ جي ٽوٽ ۽ ڌڙابندي:** ليکڪ تمام گهٽي ڏک ۽ سچائيءَ سان قومپرست پارٽين جي اندروني ڌڙابندي (Fragmentation)، اناپرستي ۽ قيادت جي هڪٻئي خلاف بي اعتماديءَ کي وائکو ڪيو آهي، جنهن جي ڪري تحريڪ ڪمزور ٿي.

- **عوام ۽ قومپرستي جو مفاصلو:** ڪتاب جو هڪ اهم نڪتو اهو آهي ته سنڌ جو عام ماڻهو (هاري، پورهيت) قومي تحريڪ سان جذباتي طور تي وابستگي رکڻ جي باوجود، عملي سياست ۾ ان کان پري ٿو رهيو ۽ روايتي پارلياماني پارٽين ڏانهن ٿو راغب ٿيو.

ڪتاب جي اهميت ۽ تجزياتي رخ

هي ڪتاب سنڌ جي سياسي ادب ۾ هيٺين سببن جي ڪري هڪ الڳ ۽ اهم مقام رکي ٿو:

1. بي باڪ داخلي تنقيد (Self-Criticism)

هن ڪتاب جي سڀ کان وڏي اهميت اها آهي ته ليکڪ روايتي قومپرست ليکڪن وانگر صرف وفاق يا ٻاهرين قوتن کي سنڌ جي قومي تحريڪ جي ناڪاميءَ جو ذميوار نٿو ٺهرائي. هو تحريڪ جي اندر موجود خامين، غلط حڪمت عملين، ۽ مصلحت پسندي تي سخت پر تعميري تنقيد ڪري ٿو.

2. رومانوي سياست جو رد

رڪ سنڌي قومي سياست کي رڳو گيتن، نعري بازي ۽ جذباتي تقريرن جي چشمي سان ڏسڻ بدران، ان کي تاريخي ۽ مادي حقيقتن جي ترازوءَ ۾ تولي ٿو. هو نئين نسل کي اهو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته سياسي جدوجهد صرف جذبات سان ناهي، پر سائنسي حڪمت عملي سان ڪٿبي آهي.

3. تاريخ جو درست رڪارڊ

هي ڪتاب سنڌ جي سياسي تاريخ جي ڪيترن ئي لڪيل پهلوئن، تحريڪ جي عروج ۽ زوال جي ڪهاڻي، ۽ اهم سياسي ڪردارن جي فيصلن کي تاريخ جي صفحن تي محفوظ ڪري ٿو، جيڪو مستقبل جي محققن لاءِ هڪ وڏو مآخذ آهي.

نتيجو:

رڪ سنڌي (غلام اصغر) جو ڪتاب **”سنڌ جي قومي تحريڪ“** رڳو هڪ تاريخي بيان ناهي، پر اهو سنڌ جي قومي سياست جو هڪ ”پوسٽ مارٽم“ آهي. هي ڪتاب سنڌ جي سياست سان دلچسپي رکندڙ، خاص ڪري نوجوان نسل لاءِ هڪ آئينو آهي، جنهن کي ڏسي اهي ماضيءَ جي غلطين مان سبق پرائي مستقبل جي درست سياسي سمت جو تعين ڪري سگهن ٿا.

”سنڌو سپيتا: آريائي ۽ دراوڙي مفروضو“ جو تجزيو

غلام اصغر (رڪ سنڌي) جو ڪتاب **”سنڌو سپيتا: آريائي ۽ دراوڙي مفروضو“** سنڌو ماٿريءَ جي تاريخ، آرڪيالاجي (آثارِ قديمه) ۽ تاريخي لکڻين جي حوالي سان هڪ انتهائي اهم ۽ تحقيقي دستاويز آهي. عام طور تي سنڌو سپيتا (Indus Valley Civilization) جي باري ۾ سنڌ جي مقامي توڙي عالمي سطح تي ٻه وڏا نظريا رهيا آهن: هڪڙو ته هيءَ سپيتا دراوڙن (Dravidians) جي هئي ۽ ٻيو ته هيءَ آريائن (Aryans) جي هئي. رڪ سنڌي هن ڪتاب ۾ انهن ٻنهي نظرين ۽ مفروضن جو تاريخي ۽ سائنسي بنيادن تي پوسٽ مارٽم ڪيو آهي.

هن ڪتاب جو تفصيلي تجزيو □ مرڪزي خيال هيٺين ريت آهي:

ڪتاب جو بنيادي موضوع □ مواد

ڪتاب □ ليکڪ روايتي مجتا کي چئلينج ڪندي سنڌو ماٿريءَ جي قديم ماڻهن □ هتان جي تهذيب جي مالڪي بابت گهرو بحث ڪيو آهي. ڪتاب جا مکيه پهلو هي آهن:

- **دراوڙي مفروضي جو جائزو:** ڪتاب □ ان نظرئي تي بحث ڪيو ويو آهي ته ڇا موهن جو دڙو □ هڙپا جا اصل وارث دراوڙ هئا، جيڪي بعد □ آريائن جي حملي ڪانپوءِ ڏکڻ هندستان ڏانهن هليا ويا؟ رڪ سنڌي لسانيات (Linguistics) □ آثارِ قديمه جي روشنيءَ □ ان جي گهرائيءَ سان پرک ڪري ٿو.
- **آريائي حملي جي نظريي جو رد:** ليکڪ يورپي □ برطانوي تاريخ نويسن (جهڙوڪ سر مارٽيمر ويلر) جي ان نظرئي تي سخت تنقيد ڪئي آهي، جنهن مطابق آريائن ٻاهرين ملڪن مان اچي سنڌو سڀيتا کي تباهه ڪيو. هو نون تحقيقي اڀياسن جي بنياد تي ثابت ڪري ٿو ته ائين ڪو وڏو قتل عام يا ٻاهريون حملو تاريخي طور تي ثابت ناهي.
- **سنڌو ماٿريءَ جي قدامت □ مقامي ارتقا:** ڪتاب جو سڀ کان مضبوط نڪتو

اهو آهي ته سنڌو سڀيتا ڪنهن ٻاهران آيل نسل جي پيداوار ناهي، پر هيءَ هتان جي مقامي ماڻهن جي هزارين سالن جي ارتقا (Evolution) جو نتيجو آهي، جنهن جا قديم آثار اسان کي ڪوٽ ڏيجي، مهرڳڙهه ۽ پين سائيٽس مان ملن ٿا.

- **مذهبي ۽ سياسي پروپيگنڊا کان هٽيل تاريخ:** ليکڪ ان ڳالهه کي واڪو ڪيو آهي ته ڪيئن تاريخ کي مذهبي ۽ سياسي مقصدن لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي، خاص ڪري هندستاني ۽ يورپي محققن پاران پنهنجي پنهنجي نظرين کي مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

ڪتاب جي اهميت ۽ تجزياتي رخ

تاريخ ۽ آثارِ قديمه جي موضوع تي لکيل هي ڪتاب سنڌي تحقيقي ادب ۾ هڪ منفرد حيثيت رکي ٿو:

1. نظرثاني ٿيل تاريخ نويسي

رک سنڌي جو هي ڪتاب هڪ بهترين مثال آهي جتي هو يورپي سامراجي سياست يا مذهبي تعصب هيٺ لکيل تاريخ کي انڌي تقليد وانگر قبول نٿو ڪري. هو ڊاڪٽر شيرين رتن نگر ۽ پين جديد ماهرن جي تحقيقات کي سامهون رکي، تاريخ کي هڪ نئون ۽ مقامي رخ ڏئي ٿو.

2. سائنسي ۽ منطقي انداز

ليکڪ رڳو جذباتي حوالي سان سنڌو سڀيتا کي پنهنجي نٿو ڪوٺي، پر هو آثارِ قديمه مان لڌل شين، هڏن جي اڀياس (Anthropology)، زراعت جي تاريخ ۽ ٻولين جي ميلاپ وارن سائنسي دليلن سان پنهنجو ڪيس پيش ڪري ٿو.

3. سنڌ جي قديم سڃاڻپ جي بحالي

هي ڪتاب پڙهندڙن کي پنهنجي اصل پاڙن (Roots) تائين پهچڻ ۾ مدد ڪري ٿو. هي پڙهندڙ کي اهو احساس ڏياري ٿو ته سنڌو ماٿري جو ماڻهو ڪو ٻارنهن سئو سال اڳ جو آيل ناهي، پر هو پنج کان اٺ هزار سال قديم تهذيب جو وارث آهي، جنهن دنيا کي سڀ کان پهريان شهري زندگي، زراعت ۽ امن جو درس ڏنو.

نتيجو:

رک سنڌي (غلام اصغر) جو ڪتاب **”سنڌو سڀيتا: آريائي ۽ دراوڙي مفروضو“** روايتي تاريخي وهم ۽ گمان جا پردا چاڪ ڪري ٿو. هي ڪتاب سنڌو ماٿري جي تاريخ سان چاهه رکندڙن، خاص ڪري آثارِ قديمه ۽ تاريخ جي شاگردن لاءِ هڪ لازمي مطالعو آهي، جيڪو کين ٻاهرين مفروضن کان هٽي ڪري پنهنجي تاريخ کي هڪ آزاد ۽ مقامي اک سان ڏسڻ جو شعور ڏئي ٿو.

”تاريخ سچ ڳالهائي ٿي“ تي تبصرو

سنڌ جي نامياري ليکڪ، صحافي ۽ دانشور **رک سنڌي** جو ڪتاب *”تاريخ سچ ڳالهائي ٿي“* تاريخي شعور، سماجي تنقيد ۽ قومي سجاڳيءَ جو هڪ اهم دستاويز آهي. هن ڪتاب ۾ ليکڪ تاريخ کي صرف ماضيءَ جي واقعن جو مجموعو نه، پر حالتن کي سمجهڻ ۽ مستقبل جي راهه متعين ڪرڻ جو هڪ مؤثر ذريعو سمجهي پيش ڪيو آهي. ڪتاب جو بنيادي مقصد پڙهندڙن کي اهو احساس ڏيارڻ آهي ته تاريخ جا واقعا، شخصيتون ۽ تحريڪون پنهنجي اندر اهڙا سبق رکن ٿيون، جيڪي قومن جي عروج ۽ زوال کي سمجهڻ ۾ مددگار ثابت ٿين ٿا.

رک سنڌي هن ڪتاب ۾ تاريخي واقعن جي تشريح ڪندي روايتي بيانيي کان هٽي ڪري تنقيدي ۽ تحقيقي انداز اختيار ڪيو آهي. هو تاريخي حقيقتن کي مختلف حوالن ۽ دليلن جي بنياد تي پرکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. سندس خيال موجب تاريخ کي حڪمرانن، فاتحن يا طاقتور طبقن جي نظر سان ڏسڻ بدران عام ماڻهن، مظلوم طبقن ۽ قومي جدوجهدن جي تناظر ۾ پڙهڻ گهرجي. اهو ئي سبب آهي جو ڪتاب ۾ تاريخي واقعن جي تشريح سماجي انصاف، قومي حقن ۽ عوامي شعور جي حوالي سان ملي ٿي.

ڪتاب جي ٻولي سادي، روان ۽ اثرائتي آهي. ليکڪ علمي موضوعن کي اهڙي انداز سان پيش ڪيو آهي، جو عام پڙهندڙ به آسانيءَ سان انهن کي سمجهي سگهي ٿو. صحافتي پس منظر هجڻ سبب رک سنڌي جي تحرير ۾ رواني، دليل جي قوت ۽ فڪري وضاحت نمايان نظر اچي ٿي. ڪيترن هنڌن تي هو تاريخي مثالن ذريعي موجوده سياسي ۽ سماجي حالتن تي به روشني وجهي ٿو، جنهن ڪري ڪتاب صرف تاريخي مطالعي تائين محدود نه ٿو رهي، پر معاصر مسئلن جي سمجهه لاءِ به اهميت اختيار ڪري ٿو.

ڪتاب جو هڪ اهم پهلو اهو آهي ته ليکڪ تاريخ جي مسخ ٿيل يا نظرانداز ڪيل رخن کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هو پڙهندڙن کي دعوت ڏئي ٿو ته هو سرڪاري يا روايتي تاريخ کي آخري سچ نه سمجهن، پر مختلف ذريعن ۽ حوالن جي مدد سان حقيقتن تائين پهچڻ جي ڪوشش

ڪن. هيءَ سوچ تحقيق، تنقيدي شعور ۽ علمي جستجو کي هٿي ڏئي ٿي.

تنقيدي نقطه نظر کان ڏٺو وڃي ته ڪتاب جي ڪجهه بحثن ۾ ليکڪ جي قومي ۽ فڪري وابستگيءَ جو اثر نمايان محسوس ٿئي ٿو، جنهن سبب ڪجهه موضوعن تي وڌيڪ متوازن ۽ گهڻ رخا تجزيي جي گنجائش موجود نظر اچي ٿي. تنهن هوندي به هيءَ ڳالهه ڪتاب جي مجموعي اهميت کي گهٽائي نه ٿي، ڇاڪاڻ ته ليکڪ جو مقصد تاريخي بحث کي زنده رکڻ ۽ نون سوالن کي جنم ڏيڻ آهي.

مجموعي طور *”تاريخ سچ ڳالهائي ٿي“* هڪ فڪري، تحقيقي ۽ شعور آفرين ڪتاب آهي، جيڪو پڙهندڙن کي تاريخ جي نون پهلوئن سان آشنا ڪري ٿو. هي ڪتاب خاص طور تي انهن ماڻهن لاءِ اهم آهي، جيڪي سنڌ جي تاريخ، قومي تحريڪن، سماجي تبديليءَ ۽ تاريخي شعور جي موضوعن ۾ دلچسپي رکن ٿا. رک سنڌي پنهنجي مخصوص فڪري انداز سان اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته تاريخ، جيڪڏهن غيرجانبداري ۽ تحقيق سان پڙهي وڃي، ته اها واقعي سچ ڳالهائي ٿي.

”سنڌو سڀيتا جا قديم شهر“ (چار جلد) انگريزي ڪتابن جو تجزيو

خلاصو (Abstract)

سنڌو ماٿريءَ جي سڀيتا (Indus Civilization) انساني تاريخ جي قديم ترين ۾ منظم شهري تهذيبن مان هڪ آهي، جنهن جي مطالعي ۾ گذريل هڪ صديءَ دوران آثار قديمه، تاريخ، جاگرافي، ماحولياتي سائنس ۾ جديد سائنسي ٽيڪنالاجيءَ وسيلي نمايان واڌارو ٿيو آهي. هن پسمنظر ۾ رڪ سنڌي جو انگريزي ٻوليءَ ۾ شايع ٿيل چار جلدن تي مشتمل ڪتاب ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** سنڌو سڀيتا بابت موجود علمي ادب ۾ هڪ اهم اضافو آهي. ڪتاب جو بنيادي مقصد سنڌو سڀيتا جي مشهور ۾ گهٽ مشهور شهرن، ڳوٺاڻين آبادين، واپاري مرڪزن ۾ ٻين آثار قديمه جي ماڳن بابت منتشر علمي مواد

کي هڪ منظم صورت ۽ گڏ ڪري پڙهندڙن آڏو پيش ڪرڻ آهي.

هي تنقيدي جائزو ڪتاب جي علمي معيار، تحقيقي منهج، مواد جي ترتيب، ماخذن جي استعمال، تاريخي صداقت، آثار قديمه جي تشريح ۽ سنڌو سڀيتا جي مطالعي ۾ ان جي مجموعي اهميت جو جائزو وٺي ٿو. مقالي ۾ ڪتاب جي نمايان خوبين سان گڏ ان جي محدوديتن تي به علمي تنقيد پيش ڪئي وئي آهي، جيئن پڙهندڙ کي متوازن ۽ غيرجانبدار تجزيو ملي سگهي.

هي جائزو ان نتيجي تي پهچي ٿو ته رڪ سنڌي جو هي چار جلدي ڪتاب سنڌو سڀيتا بابت انگريزي ٻوليءَ ۾ هڪ اهم حوالياتي ڪم آهي، جيڪو خاص طور تي شاگردن، استادن، محققن ۽ آثار قديمه جي شوقينن لاءِ وڏي اهميت رکي ٿو. جيتوڻيڪ مستقبل جي ايڊيشنن ۾ جديد سائنسي تحقيق، وڌيڪ نقشا، تصويرون ۽ تقابلي جدول شامل ڪرڻ سان هن ڪم کي وڌيڪ مضبوط بڻائي سگهجي ٿو، تنهن هوندي به موجوده صورت ۾ هي ڪتاب سنڌو سڀيتا جي شهرن بابت هڪ جامع ۽ قابلِ اعتماد معلوماتي ذريعو آهي.

تعارف (Introduction)

سنڌو ماٿريءَ جي سڀيتا دنيا جي قديم ترين شهري تهذيبن مان هڪ آهي، جيڪا تقريباً 2600 ق.م کان 1900 ق.م تائين پنهنجي عروج تي رهي. هن تهذيب جي دريافت ويهين صديءَ جي شروعات ۾

انساني تاريخ بابت ڪيترن ئي اڳوڻن نظرين کي تبديل ڪري ڇڏيو. موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي کوٽاين کان پوءِ اهو واضح ٿيو ته ڏکڻ ايشيا ۾ هڪ اهڙي ترقي يافته شهري تهذيب موجود هئي، جيڪا پنهنجي وقت جي مصر ۽ ميسوپوٽيميا جهڙين وڏين تهذيبن جي همعصر هئي ۽ شهري منصوبابندي، صفائيءَ جي نظام، واپار، صنعتڪاري ۽ معياري تعميراتي اصولن ۾ غيرمعمولي ترقي ڪري چڪي هئي.[1]

گذريل هڪ صديءَ دوران پاڪستان ۽ هندستان ۾ هزارين آثار قديمه جا ماڳ سروي ۽ کوٽائيءَ ذريعي دريافت ڪيا ويا آهن. انهن مان ڪجهه وڏا شهري مرڪز آهن، جڏهن ته وڏي اڪثريت ننڍن شهرن، ڳوٺاڻين آبادين، صنعتي مرڪزن، واپاري اسٽيشنن ۽ زرعي بستن تي مشتمل آهي. جديد تحقيق مان ثابت ٿيو آهي ته سنڌو سڀيتا صرف چند وڏن شهرن تائين محدود نه هئي، پر هزارين ڪلوميٽرن تي پکڙيل هڪ پيچيده ۽ گهڻ سطحي سماجي، معاشي ۽ سياسي نظام تي ٻڌل تمدن هئي.[2]

انهيءَ وسيع آثار قديمه واري منظرنامي کي سمجهڻ لاءِ صرف مشهور شهرن جو مطالعو ڪافي نه آهي، بلڪه ننڍن ماڳن جو جائزو پڻ ضروري آهي، چاڪاڻٽ۽ اهي زرعي پيداوار، خام مال جي فراهمي، صنعتڪاري، بين العلاقائي واپار ۽ شهري نيٽ ورڪن جي جوڙجڪ بابت اهم معلومات مهيا ڪن ٿا. جديد آثار قديمه به هاڻي اهڙي ئي جامع نقطهٔ نظر کي ترجيح ڏئي ٿي.[3]

هن علمي پسمنظر □ رڪ سنڌي جو چار جلدن تي مشتمل انگريزي ڪتاب سنڌو سڀيتا جا قديم شهر ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** قابلِ ذڪر اهميت اختيار ڪري ٿو. ليڪڪ هن ڪتاب □ نه رڳو موهن جو دڙو، هڙاپا، ڍولاويرا، لوٿل، راڪي ڳڙهي □ ڪاليبنگن جهڙن مشهور ماڳن کي شامل ڪيو آهي، پر ڪيترن ئي اهڙن آثار قديمه جي ماڳن کي پڻ متعارف ڪرايو آهي، جيڪي عام علمي ادب □ نسبتاً گهٽ ذڪر هيٺ اچن ٿا. اهڙي جامع پيشڪش سنڌو سڀيتا جي جاگرافيائي وسعت □ ثقافتي تنوع کي سمجهڻ □ مددگار ثابت ٿئي ٿي.

هي ڪتاب بنيادي طور هڪ **Reference Work** جي حيثيت رکي ٿو. ان جو مقصد ڪا نئين آثار قديمه واري نظريي جي پيشڪش ڪرڻ نه، پر گذريل هڪ صديءَ دوران ٿيل کوٽاين، سروي رپورٽن □ علمي تحقيق کي هڪ منظم، مربوط □ قابلِ رسائي صورت □ پيش ڪرڻ آهي. انهيءَ لحاظ کان هن ڪتاب کي علمي ادب □ **Synthesis of Archaeological Knowledge** چئي سگهجي ٿو.

هن مقالي جو مقصد رڪ سنڌي جي هن چار جلدي تصنيف جو غيرجانبدار □ تنقيدي جائزو پيش ڪرڻ آهي. هن جائزي □ هيٺين بنيادي سوالن تي بحث ڪيو ويندو:

- ڪتاب جي تحقيقي منهج جو معيار ڪيترو مضبوط آهي؟

- ليکڪ آثار قديمه جي مستند ماخذن کي کهڙي نموني استعمال ڪيو آهي؟
- سنڌو سڀيتا جي شهرن بابت جديد علمي تحقيق جي روشنيءَ ۾ ڪتاب جي پيشڪش ڪيتري حد تائين صحيح ۽ جامع آهي؟
- ڪتاب جون نمايان علمي خوبيون ڪهڙيون آهن؟
- مستقبل جي ايڊيشنن ۾ ڪهڙا واڌارا ڪتاب جي علمي قدر ۾ اضافو آڻي سگهن ٿا؟

انهن سوالن جا جواب ڪتاب جي مواد، ان جي حوالن، عالمي آثار قديمه جي تحقيق ۽ جديد علمي ادب جي تقابلي مطالعي جي بنياد تي پيش ڪيا ويندا، ته جيئن هن ڪتاب جي حقيقي علمي حيثيت جو متوازن جائزو سامهون اچي.

فوٽ نوٽس

1. John Marshall، *Mohenjo-daro and the Indus Civilization* (London: Arthur Probsthain, 1931).

2. Gregory L. Possehl، *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective* (Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002).

3. Jonathan Mark Kenoyer، *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization* (Karachi: Oxford University Press, 1998).

باب ٻيون

کتاب جي جوڙجک، تحقيقي طريقيکار ۽ علمي ماخذن جو تنقيدي جائزو

کتاب جي مجموعي جوڙجک

رک سنڌي جو ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** چار جلدن تي مشتمل هک جامع حوالياتي (Reference) تصنيف آهي، جنهن جو بنيادي مقصد سنڌو سڀيتا سان لاڳاپيل آثار قديمه جي شهرن، ڳوٺاڻين آبادين، صنعتي مرکزن ۽ واپاري اسٽيشنن بابت منتشر علمي معلومات کي هک منظم صورت ۾ گڏ کرڻ آهي. هي کتاب کنهن هک مخصوص ماڳ يا کوٺائيءَ تي مبني مونوگراف نه، بلکه هک **Encyclopedic Survey** جي صورت اختيار

ڪري ٿو، جنهن ۾ وڏي انگ ۾ آثار قديمه جي ماڳن
کي هڪ ئي سلسلي ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

هر باب عام طور تي هڪ آثار قديمه جي ماڳ لاءِ
وقف آهي، جنهن ۾ هي موضوع شامل آهن:

- ماڳ جي جاگرافيائي بيهڪ؛
- دريافت ۽ کوٽائيءَ جي تاريخ؛
- ثقافتي دوربندي؛
- تعميراتي آثار؛
- مادي ثقافت (Material Culture)؛
- ٺڪر جا ٿانو، مهرون، ڌاتوءَ جا اوزار ۽ ٻيا نوادرات؛
- اقتصادي ۽ واپاري اهميت؛
- تاريخي ۽ تمدني جائزو؛
- علمي حوالا.

هي ترتيب پڙهندڙ لاءِ نهايت آسان ۽ منطقي آهي.
خاص طور تي شاگردن ۽ ابتدائي محققن لاءِ اها
ترتيب هڪ معياري حوالياتي نظام فراهم ڪري
ٿي، جنهن ذريعي مختلف ماڳن جي پاڻ ۾ ڀيٽ
ڪرڻ ممڪن ٿئي ٿي.

ڪتاب جي دائري (Scope) جو جائزو

ڪتاب جي سڀ کان نمايان خوبي ان جو وسيع جغرافيائي دائرو آهي.

سنڌو سڀيتا بابت ڪيترائي مشهور ڪتاب صرف وڏن شهرن تي ڌيان ڏين ٿا، جڏهن ته رڪ سنڌي پنهنجي ڪتاب ۾ سوين ننڍن ۾ گهٽ مشهور آثار قديمه جي ماڳن کي پڻ شامل ڪري ٿو.

انهن ۾ مثال طور:

- موهن جو دڙو؛
- هڙاپا؛
- ڪوٽ ڏيجي؛
- آمري؛
- چانهو دڙو؛
- علي مراد؛
- جهانگر؛
- ڍولاويرا؛
- لوٿل؛
- ڪاليبنگن؛

- راکي ڳڙهي؛
- بنوالي؛
- رنگپور؛
- سورڪوٽا؛
- ڪنيروالا؛
- گنيڙي والا؛
- ￼ ڪيترائي ٻيا علائقائي مرڪز شامل آهن.

هيءَ جامعيت ڪتاب کي عام درسي ڪتابن کان الڳ سڃاڻپ عطا ڪري ٿي.

جيئن گريگوري پوسيل لکي ٿو:

"The Indus Civilization cannot be understood through its great cities alone; the smaller settlements are equally essential for reconstructing the Harappan world."[1]

رڪ سنڌي جي ڪتاب ￼ هن اصول تي واضح طور عمل ڪندي ننڍن ماڳن کي پڻ مناسب اهميت ڏني وئي آهي.

تحقيقي طريقيڪار (Research Methodology)

ڪتاب جي مطالعي مان ظاهر ٿئي ٿو ته ليکڪ بنيادي طور **Historical-Archaeological Synthesis** جو طريقو اختيار ڪيو آهي.

هن تحقيق ۾ ليکڪ بنيادي طور هيٺين قسمن جي ماخذن مان فائدو ورتو آهي:

الف) کوٽائيءَ جون سرڪاري رپورٽون

سنڌو سڀيتا بابت اصل معلومات آثار قديمه جي کوٽاين مان حاصل ٿئي ٿي.

ڪتاب ۾ ڪيترن ئي مشهور کوٽائي ڪندڙ ماهرن جي رپورٽن تي ڀروسو ڪيو ويو آهي، جهڙوڪ:

- سر جان مارشل؛
- ارنسٽ ميڪي؛
- مورٽيمر ويلر؛
- بي. بي. لال؛
- ايس. آر. رائو؛
- ايم. رفيق مغل؛
- آر. ايس. بشٽ؛

- واسنت شندي وغيره.

اهي سڀئي سنڌو سڀيتا جي بنيادي تحقيق جا اهم ذريعا آهن.

ب) جديد علمي ڪتاب

ليکڪ جديد علمي ادب مان پڻ وسيع فائدو ورتو آهي.

خاص طور تي هي ڪتاب نمايان نظر اچن ٿا:

- Gregory Possehl (2002)
- Jonathan Mark Kenoyer (1998)
- Rita P. Wright (2010)
- Raymond & Bridget Allchin (1997)
- Jane McIntosh (2008)

انهن ڪتابن سنڌو سڀيتا بابت جديد علمي راءِ کي منظم صورت ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن مان ليکڪ مناسب فائدو ورتو آهي.

ج) تحقيقي جرنل

ڪتاب مان محسوس ٿئي ٿو ته مختلف تحقيقي مقالن مان پڻ معلومات ورتي وئي آهي.

خاص طور تي هي جرنل سنڌو سڀيتا جي مطالعي لاءِ بنيادي اهميت رکن ٿا:

- *Ancient India*
- *Man and Environment*
- *Pakistan Archaeology*
- *South Asian Studies*
- *Journal of World Prehistory*

هي جرنل آثار قديمه جي جديد تحقيق جو اهم ذريعو آهن.

علمي اعتبار

تحقيقي اعتبار کان ڏٺو وڃي ته ڪتاب جو وڏو حصو مستند آثار قديمه جي شاهدي تي ٻڌل آهي.

ليکڪ ڪنهن به نئين يا غير ثابت ٿيل نظريي کي زبردستي پيش ڪرڻ جي ڪوشش نٿو ڪري.

مثال طور:

- سنڌو لکت بابت احتياط اختيار ڪئي وئي آهي؛
- زوال بابت مختلف نظرين کي بيان ڪيو ويو آهي؛
- شهري منصوبابندي بابت موجود علمي اتفاق کي اختيار ڪيو ويو آهي.

هي علمي احتياط ڪتاب جي اعتبار □ اضافو ڪري ٿي.

معلومات جي ترتيب

ڪتاب جو ٻيو اهم پاسو معلومات جي منطقي ترتيب آهي.

هر باب تقريباً هڪجهڙي ترتيب تي ٻڌل آهي، جنهن ڪري پڙهندڙ کي مختلف ماڳن بابت معلومات ڳولڻ □ آساني ٿئي ٿي.

اهڙي ترتيب يونيورسٽي جي شاگردن لاءِ خاص طور فائديمند آهي.

تنقيدي مشاهدو

جيتوڻيڪ ڪتاب جو مجموعي تحقيقي معيار بلند آهي، پر ڪجهه پهلو وڌيڪ بهتر ٿي سگهن ٿا.

(1) حوالن جو نظام

بعض هنڌن تي حوالا مختصر صورت ۾ ڏنا ويا آهن.

مستقبل جي ايڊيشن ۾ هر باب جي آخر ۾ مڪمل Bibliography شامل ڪئي وڃي ته علمي افاديت وڌيڪ وڌندي.

(2) حوالن جي يڪسانيت

APA يا Chicago Style جهڙو هڪ معياري حوالياتي نظام اختيار ڪرڻ سان ڪتاب جي بين الاقوامي علمي حيثيت وڌيڪ مضبوط ٿيندي.

(3) جديد سائنسي تحقيق

گذريل ڏهاڪي ۾ هي شعبا تيزيءَ سان ترقي ڪيا آهن:

- Archaeogenetics
- Isotope Analysis
- Remote Sensing
- Geoarchaeology
- Paleoclimate Studies

مستقبل جي ايڊيشن ۾ انهن بابت وڌيڪ بحث شامل ٿيڻ گهرجي.

(4) تقابلي جدول

مثال طور هڪ جدول ۾ هي چاڻ ڏني وڃي:

ماڳ	**دور**	**ايراضي**	**اهم دريافت**
موهن جو دڙو	Mature Harappan	تقريباً 250 هيڪٽر	Great Bath
هڙاپا	Mature Harappan	تقريباً 150 هيڪٽر	Granaries
ڍولاويرا	Mature Harappan	تقريباً 100 هيڪٽر	Water Reservoirs

اهڙي قسم جا جدول مطالعي کي وڌيڪ آسان بڻائيندا.

مجموعي علمي جائزو

علمي نقطهٔ نظر کان ڏٺو وڃي ته رک سنڌي جو هي ڪتاب اصل تحقيق (Primary Research) کان وڌيڪ هڪ اعليٰ درجي جي **علمي تاليف (Scholarly Synthesis)** آهي.

اهڙي قسم جا ڪتاب عالمي يونيورسٽين □ وڏي اهميت رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته اهي ڪيترن ئي ڍهاڪن تي پکڙيل تحقيق کي هڪ منظم □ قابلِ رسائي صورت □ پيش ڪن ٿا.

سنڌو سڀيتا بابت انگريزي ٻوليءَ □ اهڙي جامع ڪم جي اشاعت يقيناً هڪ اهم علمي خدمت آهي، جيڪا مستقبل جي محققن لاءِ بنيادي حوالو بڻجي سگهي ٿي.

فوٽ نوٽس

1. Gregory L. Possehl, *The Indus Civilization: A Contemporary*

Perspective (Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002), p. 57.

References

1. Allchin, B., & Allchin, R. (1997). *Origins of a Civilization: The Prehistory and Early Archaeology of South Asia*. New Delhi: Viking.

2. Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press.

3. McIntosh, J. (2008). *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

4. Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

5. Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

باب ٽيون

ڪتاب جي مواد جو تنقيدي □ علمي تجزيو

تمهيد

ڪنهن به علمي ڪتاب جي اهميت جو اندازو صرف ان جي ضخامت يا معلومات جي مقدار مان نٿو لڳائي سگهجي، بلڪه ان جي مواد جي چونڊ، پيشڪش جي انداز، علمي تجزيي، ماخذن جي استعمال □ جديد تحقيق سان مطابقت مان لڳايو ويندو آهي. رڪ سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** جي ٽئن جلدن جو مطالعو اهو ظاهر ڪري ٿو ته هي ڪتاب سنڌو سڀيتا جي شهرن بابت موجود منتشر علمي مواد کي هڪ مربوط □ منظم صورت □ پيش ڪرڻ جي سنجيده ڪوشش آهي.

هي ڪتاب ڪنهن هڪ ماڳ جي کوٽائيءَ جي رپورٽ (Excavation Report) نه آهي، □ نه ئي ڪنهن نئين آثار قديمه واري نظريي کي پيش ڪري ٿو. ان جي بدران هي هڪ **علمي تاليف (**

(Scholarly Synthesis آهي، جنهن □ مختلف دورن جي کوٺاين، سروي رپورٽن □ تحقيقي مطالعي کي گڏ ڪري هڪ جامع حوالياتي ڪم تيار ڪيو ويو آهي. اهڙي قسم جا ڪتاب دنيا جي علمي ادارن □ وڏي اهميت رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته اهي مختلف ذريعن □ پکڙيل معلومات کي هڪ ئي جڳهه تي دستياب بڻائين ٿا.[1]

شهرن جي چونڊ □ جغرافيائي نمائندگي

هن ڪتاب جي سڀ کان وڏي علمي خوبي اها آهي ته ليکڪ سنڌو سڀيتا کي صرف چند مشهور شهرن تائين محدود نه رکيو آهي، پر ان جي وسيع جاگرافيائي دائري کي نمايان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ڪتاب □ شامل ماڳن جو جائزو وٺڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته انهن □ موجوده:

- سنڌ؛
- پنجاب؛
- بلوچستان؛
- خيبر پختونخوا؛
- چولستان؛
- هرياڻا؛

- راجسٿان؛
- گجرات

جي آثار قديمه جا ماڳ شامل ڪيا ويا آهن.

هيءَ جغرافيائي تنوع پڙهندڙ کي اهو سمجهڻ مدد ڏئي ٿي ته سنڌو سڀيتا ڪنهن هڪ درياهه يا هڪ سياسي مرڪز تائين محدود نه هئي، بلڪه اها هڪ وسيع تهذيبي نيٽ ورڪ هئي، جنهن مختلف ماحولياتي علائقا، واپاري رستا زرعي مرڪز هڪ ٻئي سان ڳنڍيل هئا.[2]

اهو نقطو جديد آثار قديمه جي تحقيق سان پڻ هم آهنگ آهي، جيڪا سنڌو سڀيتا کي هڪ **Integrated Cultural Tradition** طور ڏسي ٿي، نه ڪي صرف ڪجهه وڏن شهرن جي مجموعي طور.

مشهور غير مشهور ماڳن جي وچ توازن

عام طور تي سنڌو سڀيتا بابت لکيل ڪتابن موهن جو دڙو، هڙاپا، ڍولاويرا لوٿل تي وڌيڪ بحث ڪيو ويندو آهي، جڏهن ته سوين ننڍا ماڳ نظرانداز ٿي ويندا آهن.

رڪ سنڌي جي ڪتاب اها صورتحال مختلف نظر اچي ٿي.

ليکڪ نه رڳو وڏن شهري مرڪزن کي شامل ڪري ٿو، پر ڪيترن ئي ننڍن ۽ گهٽ مشهور ماڳن کي پڻ تفصيلي نموني متعارف ڪرائي ٿو، جهڙوڪ:

- ڪوٽ ڏيجي؛
- آمري؛
- چانهو دڙو؛
- علي مراد؛
- جهانگر؛
- مالوان؛
- رنگپور؛
- ڪنيروالا؛
- سورڪوٽا؛
- گنيڙي والا؛
- ڪرانپورا؛
- نهٽو؛
- ۽ ٻيا ڪيترائي علائقائي مرڪز.

هيءَ پيشڪش جديد **Settlement Archaeology** جي اصولن سان مطابقت رکي

ٿي، ڇاڪاڻ ته ننڍيون آباديون به شهري معيشت، زرعي پيداوار، خام مال جي فراهمي ۾ بين العلاقائي واپار کي سمجهڻ لاءِ بنيادي اهميت رکن ٿيون.[3]

آثار قديمه جي شاهديءَ جي پيشڪش

ڪتاب ۾ هر ماڳ بابت آثار قديمه مان حاصل ٿيل بنيادي شاهدين کي نسبتاً منظم انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جن ۾:

- تعميراتي باقيات؛
- ٺڪر جا ٿانو؛
- مهرون؛
- ڌاتوءَ جا اوزار؛
- زيور؛
- تدفيني روايتون؛
- صنعتي ثبوت؛
- واپاري سرگرمين جا نشان؛

شامل آهن.

ليکڪ جو انداز بيان گهڻو ڪري وضاحتي (Descriptive) آهي، جيڪو شاگردن ۽ عام پڙهندڙن لاءِ فائديمند آهي. البت، ڪجهه بابن ۾ مواد جي وڌيڪ تقابلي تشريح (Comparative Interpretation) شامل ڪئي وڃي ها ته ڪتاب جي تحقيقي اهميت وڌيڪ وڌي سگهي ٿي.

شهري منصوبابنديءَ جي تشريح

سنڌو سڀيتا جي اهم خصوصيتن مان هڪ ان جي غيرمعمولي شهري منصوبابندي آهي.

ڪتاب ۾ گهٽين جي جال، نيڪالِ آب جو نظام، قلعه بندي، رهائشي اڏاوتن، اناج گهرن ۽ پاڻيءَ جي ذخيرن بابت مناسب معلومات ڏني وئي آهي.

خاص طور تي موهن جو دڙو، هڙاپا ۽ ڍولاويرا بابت بيان پڙهندڙ کي سنڌو سڀيتا جي شهري انجنيئرنگ جي اعليٰ معيار سان واقف ڪرائي ٿو.

بهرحال، جديد تحقيق شهري منصوبابندي کي صرف تعميراتي ڪاميابي نه، پر سماجي تنظيم، انتظامي صلاحيت ۽ اقتصادي نظام سان پڻ ڳنڍي ٿي. مستقبل جي ايڊيشن ۾ هن پهلو تي وڌيڪ تجزياتي بحث شامل ڪرڻ ڪتاب جي علمي وزن ۾ اضافو آڻي سگهي ٿو.[4]

واپار ۽ اقتصادي نظام

ڪتاب ۾ مختلف شهرن جي واپاري اهميت تي پڻ روشني وڌي وئي آهي.

سنڌو سڀيتا جي شهرن مان ملندڙ:

- ڪارنيليئن جا مهر؛
- ساموندي صدف؛
- لاجوردي (Lapis Lazuli)؛
- ٽامي ۽ ڪانسي جا اوزار؛
- معياري وزن؛
- مهرون؛

انهن ڳالهين جو ثبوت آهن ته هي تهذيب هڪ منظم واپاري نظام جي مالڪ هئي.

ليکڪ انهن شاهدين کي مناسب انداز ۾ پيش ڪري ٿو، پر بين الاقوامي واپار بابت جديد تحقيق، خاص طور تي ميسوپوٽيميا سان لاڳاپن، خليج فارس جي بندرگاهن ۽ عمان سان واپار بابت وڌيڪ تفصيلي بحث ڪتاب کي وڌيڪ جامع بڻائي سگهي ٿو.[5]

لڪت، مذهب سماج

سنڌو لڪت اڄ تائين اڻپڙهيل آهي، تنهنڪري ان بابت ڪنهن به حتمي نتيجي تي پهچڻ علمي طور مناسب نه آهي.

ڪتاب جي اها وڏي خوبي آهي ته ليکڪ لڪت بابت غير ثابت ٿيل نظرين کي حقيقت طور پيش نٿو ڪري، بلڪه احتياط سان مختلف علمي راين جو ذڪر ڪري ٿو.

ساڳيءَ ريت مذهب، سماجي تنظيم سياسي ڍانچي بابت به ڪتاب محتاط علمي انداز اختيار ڪري ٿو، جيڪو هڪ مثبت پهلو آهي.

جديد تحقيق سان مطابقت

گذريل ڪجهه ڏهاڪن دوران سنڌو سڀيتا بابت تحقيق نمايان تبديليون آيون آهن.

هاڻي تحقيق جا نوان شعبا شامل ٿي چڪا آهن، جهڙوڪ:

- Archaeogenetics؛
- Geoarchaeology؛
- Remote Sensing؛
- Stable Isotope Analysis؛

- Palaeoclimatology.

انهن تحقيقن سنڌو سڀيتا جي آبادي، موسمي تبديلي، خوراڪ، لڏپلاڻ ۽ ماحولياتي تبديلين بابت نوان نتيجا پيش ڪيا آهن.[6]

جيڪڏهن ايندڙ ايڊيشنن ۾ انهن جديد مطالعي کي وڌيڪ تفصيل سان شامل ڪيو وڃي ته ڪتاب بين الاقوامي علمي معيار سان اڃا وڌيڪ هم آهنگ ٿي سگهي ٿو.

مجموعي تنقيدي جائزو

مجموعي طور تي ڏٺو وڃي ته رڪ سنڌي جو هي ڪتاب سنڌو سڀيتا بابت هڪ **جامع حوالياتي تصنيف** آهي، جنهن جي وڏي خوبي ان جي معلوماتي وسعت، منظم ترتيب ۽ مستند آثار قديمه جي ماخذن تي ڀاڙڻ ۾ آهي.

ڪتاب جو بنيادي مقصد نوان نظريا پيش ڪرڻ نه، پر موجود علمي تحقيق کي هڪ منظم صورت ۾ پيش ڪرڻ آهي، ۽ انهيءَ مقصد ۾ ليکڪ وڏي حد تائين ڪامياب نظر اچي ٿو.

البته، جديد بين الشعبائي تحقيق، وڌيڪ تقابلي تجزيو، نقشا، جدول، تصويرون ۽ نظرياتي بحث شامل ڪرڻ سان مستقبل جي ايڊيشنن جو علمي معيار اڃا به بلند ٿي سگهي ٿو.

فوٹ نوٹس

1. Bruce G. Trigger، *A History of Archaeological Thought*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), pp. 508–514.

2. Rita P. Wright، *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), pp. 1–22.

3. Gregory L. Possehl، *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective* (Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002), pp. 55–89.

4. Jonathan Mark Kenoyer، *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization* (Karachi: Oxford University Press, 1998), pp. 51–92.

5. Jane McIntosh، *The Ancient Indus Valley: New Perspectives* (Santa

Barbara, CA: ABC-CLIO, 2008), pp. 145–184.

6. Rita P. Wright, *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), pp. 233–312.

References

1. Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press.

2. McIntosh, J. (2008). *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

3. Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

4. Trigger, B. G. (2006). *A History of Archaeological Thought* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

5. Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

باب ٿيون

ڪتاب جي مواد جو تنقيدي علمي تجزيو

تمهيد

ڪنهن به علمي ڪتاب جي اهميت جو اندازو صرف ان جي ضخامت يا معلومات جي مقدار مان نٿو لڳائي سگهجي، بلڪه ان جي مواد جي چونڊ، پيشڪش جي انداز، علمي تجزيي، ماخذن جي

استعمال ۽ جديد تحقيق سان مطابقت مان لڳايو ويندو آهي. رک سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** جي ڇئن جلدن جو مطالعو اهو ظاهر ڪري ٿو ته هي ڪتاب سنڌو سڀيتا جي شهرن بابت موجود منتشر علمي مواد کي هڪ مربوط ۽ منظم صورت ۾ پيش ڪرڻ جي سنجيده ڪوشش آهي.

هي ڪتاب ڪنهن هڪ ماڳ جي کوٽائيءَ جي رپورٽ (Excavation Report) نه آهي، ۽ نه ئي ڪنهن نئين آثار قديمه واري نظريي کي پيش ڪري ٿو. ان جي بدران هي هڪ **علمي تاليف (Scholarly Synthesis)** آهي، جنهن ۾ مختلف دورن جي کوٽاين، سروي رپورٽن ۽ تحقيقي مطالعي کي گڏ ڪري هڪ جامع حوالياتي ڪم تيار ڪيو ويو آهي. اهڙي قسم جا ڪتاب دنيا جي علمي ادارن ۾ وڏي اهميت رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته اهي مختلف ذريعن ۾ پکڙيل معلومات کي هڪ ئي جڳهه تي دستياب بڻائين ٿا.[1]

شهرن جي چونڊ ۽ جغرافيائي نمائندگي

هن ڪتاب جي سڀ کان وڏي علمي خوبي اها آهي ته ليکڪ سنڌو سڀيتا کي صرف چند مشهور شهرن تائين محدود نه رکيو آهي، پر ان جي وسيع جاگرافيائي دائري کي نمايان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ڪتاب □ شامل ماڳن جو جائزو وٺڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته انهن □ موجوده:

- سنڌ؛
- پنجاب؛
- بلوچستان؛
- خيبر پختونخوا؛
- چولستان؛
- هرياڻا؛
- راجسٿان؛
- گجرات

جي آثار قديمه جا ماڳ شامل ڪيا ويا آهن.

هيءَ جغرافيائي تنوع پڙهندڙ کي اهو سمجهڻ □ مدد ڏئي ٿي ته سنڌو سڀيتا ڪنهن هڪ درياهه يا هڪ سياسي مرڪز تائين محدود نه هئي، بلڪه اها هڪ وسيع تهذيبي نيٽ ورڪ هئي، جنهن □ مختلف ماحولياتي علائقا، واپاري رستا □ زرعي مرڪز هڪ ٻئي سان ڳنڍيل هئا.[2]

اهو نقطو جديد آثار قديمه جي تحقيق سان پڻ هم آهنگ آهي، جيڪا سنڌو سڀيتا کي هڪ **Integrated Cultural Tradition** طور

ڏسي ٿي، نه ڪي صرف ڪجهه وڏن شهرن جي مجموعي طور.

مشهور ۽ غير مشهور ماڳن جي وچ ۾ توازن

عام طور تي سنڌو سڀيتا بابت لکيل ڪتابن ۾ موهن جو دڙو، هڙاپا، ڍولاويرا ۽ لوٿل تي وڏيڪ بحث ڪيو ويندو آهي، جڏهن ته سوين ننڍا ماڳ نظرانداز ٿي ويندا آهن.

رڪ سنڌي جي ڪتاب ۾ اها صورتحال مختلف نظر اچي ٿي.

ليکڪ نه رڳو وڏن شهري مرڪزن کي شامل ڪري ٿو، پر ڪيترن ئي ننڍن ۽ گهٽ مشهور ماڳن کي پڻ تفصيلي نموني متعارف ڪرائي ٿو، جهڙوڪ:

- ڪوٽ ڏيجي؛
- آمري؛
- چانهو دڙو؛
- علي مراد؛
- جهانگر؛
- مالوان؛

- رنگپور؛
- ڪنيروالا؛
- سورڪوٽا؛
- گنيڙي والا؛
- ڪرانپورا؛
- نهٽو؛
- ٻيا ڪيترائي علائقائي مرڪز.

هيءَ پيشڪش جديد **Settlement Archaeology** جي اصولن سان مطابقت رکي ٿي، ڇاڪاڻ ته ننڍيون آباديون به شهري معيشت، زرعي پيداوار، خام مال جي فراهمي بين العلاقائي واپار کي سمجهڻ لاءِ بنيادي اهميت رکن ٿيون.[3]

آثار قديمه جي شاهديءَ جي پيشڪش

ڪتاب هر ماڳ بابت آثارِ قديمه مان حاصل ٿيل بنيادي شاهدين کي نسبتاً منظم انداز پيش ڪيو ويو آهي، جن :

- تعميراتي باقيات؛
- ٺڪر جا ٿانو؛

- مهرون؛
- ڏاتوءَ جا اوزار؛
- زيور؛
- تدفيني روايتون؛
- صنعتي ثبوت؛
- واپاري سرگرمين جا نشان؛

شامل آهن.

ليکڪ جو انداز بيان گهڻو ڪري وضاحتي (Descriptive) آهي، جيڪو شاگردن ۾ عام پڙهندڙن لاءِ فائديمند آهي. البت، ڪجهه بابن ۾ مواد جي وڌيڪ تقابلي تشريح (Comparative Interpretation) شامل ڪئي وڃي ها ته ڪتاب جي تحقيقي اهميت وڌيڪ وڌي سگهي ٿي.

شهري منصوبابنديءَ جي تشريح

سنڌو سڀيتا جي اهم خصوصيتن مان هڪ ان جي غيرمعمولي شهري منصوبابندي آهي.

ڪتاب ۾ گهٽين جي جال، نيڪالِ آب جو نظام، قلعه بندي، رهائشي اڏاوتن، اناج گهرن ۾ پاڻيءَ جي ذخيرن بابت مناسب معلومات ڏني وئي آهي.

خاص طور تي موهن جو دڙو، هڙاپا ۽ ڍولاويرا بابت بيان پڙهندڙ کي سنڌو سڀيتا جي شهري انجنيئرنگ جي اعليٰ معيار سان واقف ڪرائي ٿو.

بهرحال، جديد تحقيق شهري منصوبابندي کي صرف تعميراتي ڪاميابي نه، پر سماجي تنظيم، انتظامي صلاحيت ۽ اقتصادي نظام سان پڻ ڳنڍي ٿي. مستقبل جي ايڊيشن ۾ هن پهلو تي وڌيڪ تجزياتي بحث شامل ڪرڻ ڪتاب جي علمي وزن ۾ اضافو آڻي سگهي ٿو.[4]

واپار ۽ اقتصادي نظام

ڪتاب ۾ مختلف شهرن جي واپاري اهميت تي پڻ روشني وڌي وئي آهي.

سنڌو سڀيتا جي شهرن مان ملندڙ:

- ڪارنيلئن جا مهر؛
- ساموندي صدف؛
- لاجوردي (Lapis Lazuli)؛
- ٽامي ۽ ڪانسي جا اوزار؛
- معياري وزن؛
- مهرون؛

انهن ڳالهين جو ثبوت آهن ته هي تهذيب هڪ منظم واپاري نظام جي مالڪ هئي.

ليکڪ انهن شاهدين کي مناسب انداز ۾ پيش ڪري ٿو، پر بين الاقوامي واپار بابت جديد تحقيق، خاص طور تي ميسوپوٽيميا سان لاڳاپن، خليج فارس جي بندرگاهن ۽ عمان سان واپار بابت وڌيڪ تفصيلي بحث ڪتاب کي وڌيڪ جامع بڻائي سگهي ٿو.[5]

لکت، مذهب ۽ سماج

سنڌو لکت اڃ تائين اڻپڙهيل آهي، تنهنڪري ان بابت ڪنهن به حتمي نتيجي تي پهچڻ علمي طور مناسب نه آهي.

ڪتاب جي اها وڏي خوبي آهي ته ليکڪ لکت بابت غير ثابت ٿيل نظرين کي حقيقت طور پيش نٿو ڪري، بلڪه احتياط سان مختلف علمي راين جو ذڪر ڪري ٿو.

ساڳيءَ ريت مذهب، سماجي تنظيم ۽ سياسي ڍانچي بابت به ڪتاب محتاط علمي انداز اختيار ڪري ٿو، جيڪو هڪ مثبت پهلو آهي.

جديد تحقيق سان مطابقت

گذريل ڪجهه ڏهاڪن دوران سنڌو سڀيتا بابت تحقيق ۾ نمايان تبديليون آيون آهن.

هاڻي تحقيق جا نوان شعبا شامل ٿي چڪا آهن، جهڙوڪ:

- Archaeogenetics؛
- Geoarchaeology؛
- Remote Sensing؛
- Stable Isotope Analysis؛
- Palaeoclimatology.

انهن تحقيقن سنڌو سڀيتا جي آبادي، موسمي تبديلي، خوراڪ، لڏپلاڻ ۽ ماحولياتي تبديلين بابت نوان نتيجا پيش ڪيا آهن.[6]

جيڪڏهن ايندڙ ايڊيشنن ۾ انهن جديد مطالعي کي وڌيڪ تفصيل سان شامل ڪيو وڃي ته ڪتاب بين الاقوامي علمي معيار سان اڃا وڌيڪ هم آهنگ ٿي سگهي ٿو.

مجموعي تنقيدي جائزو

مجموعي طور تي ڏٺو وڃي ته رڪ سنڌي جو هي ڪتاب سنڌو سڀيتا بابت هڪ **جامع حوالياتي تصنيف** آهي، جنهن جي وڏي خوبي ان جي معلوماتي وسعت، منظم ترتيب ۽ مستند آثار قديمه جي ماخذن تي ٻاڌڻ ۾ آهي.

ڪتاب جو بنيادي مقصد نوان نظريا پيش ڪرڻ نه،
پر موجود علمي تحقيق کي هڪ منظم صورت ۾
پيش ڪرڻ آهي، ۽ انهيءَ مقصد ۾ ليکڪ وڏي حد
تائين ڪامياب نظر اچي ٿو.

البته، جديد بين الشعبائي تحقيق، وڌيڪ تقابلي
تجزيو، نقشا، جدول، تصويرون ۽ نظرياتي بحث
شامل ڪرڻ سان مستقبل جي ايڊيشنن جو علمي
معيار اچا به بلند ٿي سگهي ٿو.

فوٽ نوٽس

1. Bruce G. Trigger، *A History of Archaeological Thought*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), pp. 508–514.

2. Rita P. Wright، *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), pp. 1–22.

3. Gregory L. Possehl, *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective* (Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002), pp. 55–89.

4. Jonathan Mark Kenoyer, *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization* (Karachi: Oxford University Press, 1998), pp. 51–92.

5. Jane McIntosh, *The Ancient Indus Valley: New Perspectives* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2008), pp. 145–184.

6. Rita P. Wright, *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), pp. 233–312.

References

1. Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press.

2. McIntosh, J. (2008). *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

3. Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

4. Trigger, B. G. (2006). *A History of Archaeological Thought* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

5. Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

باب چوٿون

رڪ سنڌي جي *Ancient Cities of the Indus Civilization* جون علمي خدمتون ۽ بين الاقوامي آثار قديمه جي ادب ۽ ان جي اهميت

تمهيد

ڪنهن به علمي ڪتاب جي اهميت جو اندازو صرف ان جي معلوماتي مقدار مان نه، پر ان ڳالهه مان پڻ لڳايو ويندو آهي ته اهو پنهنجي شعبي ۾ ڪهڙي نئين علمي خدمت سرانجام ڏئي ٿو، موجوده تحقيق ۾ ڪهڙو خال (Research Gap) پري ٿو، ۽ مستقبل جي تحقيق لاءِ ڪهڙو بنياد فراهم ڪري ٿو. ان معيار تي رڪ سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** (چار جلد) جو جائزو ورتو وڃي ته هي ڪتاب سنڌو سڀيتا جي آثار قديمه بابت انگريزي ٻوليءَ ۾ تيار ڪيل انهن جامع حوالياتي تصنيفن مان شمار ڪري سگهجي ٿو، جيڪي مختلف کوٽائي رپورٽن،

تحقيقي ڪتابن ۽ علمي مقالن ۾ منتشر معلومات کي هڪ منظم صورت ۾ گڏ ڪن ٿيون.

هن ڪتاب جي وڏي خصوصيت اها آهي ته اهو سنڌو سڀيتا کي صرف چند مشهور شهرن جي تاريخ طور پيش نٿو ڪري، بلڪه ان کي هڪ وسيع تهذيبي نيٽ ورڪ جي صورت ۾ ڏسي ٿو، جنهن ۾ وڏا شهري مرڪز، ننڍيون آباديون، صنعتي بستيون، واپاري مرڪز ۽ سرحدي چوڪيون سڀ گڏيل تمدني نظام جا حصا آهن.

سنڌو سڀيتا جي مطالعي ۾ علمي خال جي تڪميل

سنڌو سڀيتا بابت گذريل هڪ صديءَ دوران هزارين تحقيقي مقالا، کوٽائي رپورٽون ۽ ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن، پر انهن مان گهڻا يا ته ڪنهن هڪ ماڳ تي مرڪوز آهن يا وري مخصوص موضوعن—جهڙوڪ شهري منصوبابندي، واپار، زراعت يا لکت—تي بحث ڪن ٿا.

اهڙي صورتحال ۾ هڪ اهڙي تصنيف جي ضرورت محسوس ٿيندي رهي آهي، جيڪا مختلف ماڳن بابت موجود علمي معلومات کي گڏ ڪري هڪ جامع حوالياتي صورت ۾ پيش ڪري. رڪ سنڌي جو هي ڪتاب انهيءَ ضرورت کي وڏي حد تائين پورو ڪري ٿو.

خاص طور تي هي ڪتاب انهن پڙهندڙن لاءِ فائديمند آهي، جيڪي مختلف آثار قديمه جي ماڳن بابت ابتدائي پر مستند ڄاڻ هڪ ئي جڳهه تي حاصل ڪرڻ چاهين ٿا.

سنڌي محقق طرفان انگريزي ۾ علمي خدمت

هن ڪتاب جي هڪ اهم خصوصيت اها به آهي ته اهو هڪ سنڌي محقق طرفان انگريزي ٻوليءَ ۾ تيار ڪيو ويو آهي.

ڏکڻ ايشيا جي آثار قديمه بابت گهڻو ڪري بين الاقوامي علمي ادب يورپي، آمريڪي يا هندستاني ماهرن جي تصنيفن تي مشتمل رهيو آهي. پاڪستان مان پڻ ڪيترن ممتاز آثار قديمه جي ماهرن اهم ڪم ڪيو آهي، پر سنڌ جي مقامي محققن پاران انگريزي ۾ اهڙي وسيع نوعيت جو حوالياتي ڪم نسبتاً گهٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

اهڙي لحاظ سان هي ڪتاب مقامي علمي روايت ۽ عالمي علمي دنيا جي وچ ۾ هڪ مفيد پل (Academic Bridge) جو ڪم سرانجام ڏئي ٿو.

علمي ادب کي عام پڙهندڙ تائين پهچائڻ

آثار قديمه جي کوٽائي رپورٽون عام طور تي فني اصطلاحن، تفصيلي جدولن ۽ مخصوص علمي بحثن تي مشتمل هونديون آهن، جيڪي عام پڙهندڙ لاءِ آسانيءَ سان قابلِ فهم ناهن.

رڪ سنڌي انهن پيچيده معلوماتي ذريعن کي نسبتاً سادي، واضح ۽ منظم ٻوليءَ ۾ پيش ڪري ٿو، جنهن سان:

- يونيورسٽي جا شاگرد؛
- تاريخ جا استاد؛
- تحقيق ڪندڙ؛
- سول سروس جا اميدوار؛
- ۽ عام علمي دلچسپي رکندڙ پڙهندڙ

به آسانيءَ سان فائدو حاصل ڪري سگهن ٿا.

هي انداز علمي معيار کي برقرار رکندي علمي ڄاڻ جي عام واڌاري (Public Scholarship) ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو.

علائقائي آثار قديمه کي نمايان ڪرڻ

سنڌو سڀيتا بابت گھڻو ڪري بحث موهن جي دڙي ۽ هڙاپا تائين محدود رهندو آهي، جڏهن ته حقيقت ۾ هن تهذيب جي ڪاميابي هزارين ننڍن ماڳن جي گڏيل ڪردار سان وابسته هئي.

رڪ سنڌي جو ڪتاب انهن گهٽ مشهور ماڳن کي پڻ مناسب جڳهه ڏئي ٿو.

هي طريقو جديد **Settlement Archaeology** جي اصولن سان مطابقت رکي ٿو، جتي ڪنهن تهذيب جي صحيح تشريح لاءِ صرف وڏن شهرن نه، پر انهن سان لاڳاپيل ننڍين آبادين، زرعي مرڪزن، واپاري رستن ۽ صنعتي ماڳن جو مطالعو پڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو.[1]

بين الشعبائي (Interdisciplinary) تحقيق ڏانهن رهنمائي

جيتوڻيڪ ڪتاب بنيادي طور آثار قديمه تي مرڪوز آهي، پر ان ۾ اهڙا ڪيترائي موضوع شامل آهن، جيڪي بين علمن سان پڻ واسطو رکن ٿا، مثال طور:

- تاريخ؛
- قديم جاگرافي؛

- انسانيات (Anthropology)؛
- ماحولياتي تاريخ؛
- قديم معيشت؛
- شهري منصوبابندي؛
- ثقافتي ورثي جو مطالعو.

اهڙيءَ ريت هي ڪتاب مختلف علمي شعبن جي شاگردن لاءِ پڻ هڪ بنيادي حوالو بڻجي سگهي ٿو.

تدريسي اهميت

تعليمي نقطهٔ نظر کان هي ڪتاب خاص اهميت رکي ٿو.

يونيورسٽين ۾ سنڌو سڀيتا بابت پڙهايل ڪورسن ۾ اڪثر شاگردن کي مختلف ڪتابن مان معلومات گڏ ڪرڻي پوي ٿي.

جيڪڏهن هڪ ئي ڪتاب ۾ ڪيترن ئي ماڳن بابت بنيادي ۽ مستند ڄاڻ موجود هجي، ته اهو تدريسي عمل کي وڌيڪ مؤثر بڻائي سگهي ٿو.

انهيءَ لحاظ سان هي ڪتاب هيٺين نصابي شعبن لاءِ خاص طور مفيد آهي:

- Archaeology؛

- Ancient History؛
- South Asian History؛
- Heritage Studies؛
- Cultural Studies؛
- Museum Studies.

مستقبل جي تحقيق لاءِ اهميت

هر علمي ڪتاب صرف موجود ڄاڻ کي بيان نٿو ڪري، پر مستقبل جي تحقيق لاءِ پڻ سوال پيدا ڪري ٿو.

رڪ سنڌي جي هن تصنيف مان ڪيترائي تحقيقي موضوع جنم وٺن ٿا، مثال طور:

- سنڌو سڀيتا جي علائقائي تفاوت؛
- ننڍن شهرن جو اقتصادي ڪردار؛
- قديم واپاري رستن جي نئين سر تعمير؛
- ماحولياتي تبديلي ۽ آباديءَ جي منتقلي؛
- شهري ۽ ڳوٺاڻي آباديءَ جي لاڳاپن جو تقابلي مطالعو؛

- جديد ريموٽ سينسنگ ذريعي نون ماڳن جي سڃاڻپ.

انهيءَ ڪري هي ڪتاب صرف معلومات جو ذريعو نه، پر نون تحقيقي منصوبن لاءِ پڻ هڪ بنيادي رهنما ثابت ٿي سگهي ٿو.

عالمي علمي ادب سان تقابلي جائزو

جيڪڏهن هن ڪتاب جو تقابلو گريگوري پوسيل، جونٿن مارڪ ڪينوئر، ريٽا پي. رائيٽ، جين ميڪنٽوش ۽ آلچن جي ڪتابن سان ڪيو وڃي، ته هڪ اهم فرق واضح ٿئي ٿو.

اهي بين الاقوامي تصنيفون گهڻو ڪري سنڌو سڀيتا جي:

- سماجي تنظيم؛
- اقتصادي ڍانچي؛
- سياسي نظام؛
- مذهبي تصورن؛
- ۽ تمدني ارتقا

جي نظرياتي تشريح تي زور ڏين ٿيون.

ان جي مقابلي ۾ رک سنڌي جي تصنيف جو بنيادي زور **آثار قديمه جي ماڳن جي جامع دستاويزي پيشڪش (Comprehensive Site Documentation)** تي آهي.

اهڙيءَ طرح هي ڪتاب انهن عالمي مطالعي جو متبادل نه، پر انهن جو هڪ اهم **مڪمل ڪندڙ (Complementary Reference Work)** آهي.

مجموعي علمي جائزو

تنقيدي نظر سان ڏٺو وڃي ته رک سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** جي سڀ کان وڏي علمي خدمت اها آهي ته هن سنڌو سڀيتا بابت منتشر معلومات کي هڪ مربوط ۽ قابلِ رسائي صورت ۾ گڏ ڪيو آهي.

هي ڪتاب:

- آثار قديمه جي شاگردن لاءِ بنيادي حوالو؛
- يونيورسٽين جي لائبريرين لاءِ قيمتي اضافو؛
- تاريخ جي محققن لاءِ شروعاتي رهنما؛
- ۽ سنڌو سڀيتا جي مطالعي ۾ دلچسپي رکندڙ پڙهندڙن لاءِ هڪ جامع تعارفي ماخذ

طور اهميت رکي ٿو.

جيتوڻيڪ هي ڪتاب نوان نظريا پيش ڪرڻ بدران موجود تحقيق جي تاليف تي وڌيڪ زور ڏئي ٿو، پر اهڙي قسم جون تاليفي تصنيفون علمي دنيا □ بنيادي حيثيت رکن ٿيون، ڇاڪاڻ ته اهي مختلف ذريعن □ موجود ڄاڻ کي منظم، قابلِ اعتماد □ آسانيءَ سان دستياب بڻائين ٿيون.

فوٽ نوٽس

1. Gregory L. Possehl، *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective* (Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002), pp. 71–94.

References

1. Allchin, B., & Allchin, R. (1997). *Origins of a Civilization: The Prehistory and Early Archaeology of South Asia*. New Delhi: Viking.

2. Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press.

3. McIntosh, J. (2008). *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

4. Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

5. Trigger, B. G. (2006). *A History of Archaeological Thought* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

6. Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

باب پنجون

ڪتاب جون حدون، تنقيدي مشاهدا، مستقبل لاءِ تجويزون ۽ نتيجو

تمهيد

ڪنهن به علمي تصنيف جو تنقيدي جائزو تڏهن ئي مڪمل سمجهيو ويندو آهي، جڏهن ان جي علمي خدمتن سان گڏ ان جي محدوديتن، ڪمزورين ۽ مستقبل ۾ بهتري جي امڪانن تي پڻ غيرجانبدارانه بحث ڪيو وڃي. علمي تنقيد جو مقصد ڪنهن تصنيف جي اهميت کي گهٽائڻ نه، پر ان جي علمي معيار کي وڌيڪ مضبوط بڻائڻ ۽ ايندڙ ايڊيشنن لاءِ تعميري تجويزون پيش ڪرڻ هوندو آهي.

رڪ سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** (چار جلد) پنهنجي نوعيت جو هڪ جامع حوالياتي ڪم آهي، جيڪو سنڌو سڀيتا جي شهرن بابت منتشر علمي معلومات کي هڪ هنڌ گڏ ڪري ٿو. تنهن هوندي به، بين الاقوامي علمي معيار (Peer-reviewed Scholarship) جي روشنيءَ ۾ ڪجهه اهڙا پهلو آهن، جن تي وڌيڪ ڌيان ڏيڻ سان هن تصنيف جي علمي اهميت ۾ وڌيڪ اضافو ٿي سگهي ٿو.

ڪتاب جون علمي حدون

(الف) تجزياتي بحث جي نسبتاً گهٽتائي

ڪتاب جي وڏي خوبي ان جي معلوماتي وسعت آهي، پر ڪيترن ئي بابن □ معلومات بيان ڪرڻ (Description) تي وڌيڪ زور ڏنو ويو آهي، جڏهن ته تنقيدي تجزيو (Critical Interpretation) نسبتاً محدود نظر اچي ٿو.

مثال طور، ڪيترن شهرن بابت کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل آثارن جو تفصيلي ذڪر موجود آهي، پر انهن آثارن جي سماجي، معاشي يا سياسي معنيٰ تي وڌيڪ بحث شامل ڪيو وڃي ها ته ڪتاب جو علمي معيار وڌيڪ بلند ٿئي ها.

جديد آثار قديمه صرف اهو بيان نٿي ڪري ته "ڇا مليو"، پر اهو پڻ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿي ته "اهو ڇو مليو، ڪيئن استعمال ٿيندو هو، □ سماج بابت ڇا ٻڌائي ٿو."[1]

(ب) جديد سائنسي تحقيق جي محدود شموليت

گذريل ويهن سالن دوران سنڌو سڀيتا بابت تحقيق □ بنيادي تبديليون آيون آهن.

خاص طور تي هي شعبا تيزي سان ترقي ڪري چڪا آهن:

- Archaeogenetics
- Geoarchaeology
- Satellite Remote Sensing
- Stable Isotope Analysis
- Palaeoclimatology
- Archaeobotany
- Archaeozoology

انهن تحقيقن سنڌو سڀيتا جي:

- ماحول؛
- خوراڪ؛
- لڏپلاڻ؛
- آبادي؛
- آبهوا؛
- زرعي نظام؛

بابت ڪيترائي نوان نتيجا سامهون آندا آهن.

جيڪڏهن ايندڙ ايڊيشنن ۾ انهن تحقيقن کي وڌيڪ شامل ڪيو وڃي ته ڪتاب عالمي معيار سان وڌيڪ هم آهنگ ٿي سگهي ٿو.

(ج) تقابلي جدولن جي کوٽ

چار جلدن ۾ سوين ماڳن بابت معلومات موجود آهي.

جيڪڏهن آخر ۾ تقابلي جدول شامل ڪيا وڃن، جهڙوڪ:

- شهر
- رقبو
- آبادي
- دور
- اهم دريافت
- کوٽائي ڪندڙ
- موجوده حيثيت

ته پڙهندڙ لاءِ مختلف شهرن جو تقابلي مطالعو وڌيڪ آسان ٿي ويندو.

(د) بصري مواد

بين الاقوامي آثار قديمه جي ڪتابن ۾ عام طور تي شامل هوندا آهن:

- رنگين نقشا؛
- سيٽلائيٽ تصويرون؛
- کوٽائيءَ جا خاڪا؛
- تعميراتي منصوبا؛
- نوادرات جون تصويرون؛
- ثقافتي دورن جا نقشا.

اهڙي بصري مواد جي وڏيڪ شموليت سان ڪتاب جي افاديت ۾ نمايان اضافو ٿي سگهي ٿو.

(هـ) نظرياتي فريم ورڪ

ڪتاب بنيادي طور حوالياتي (Reference Work) آهي.

پر جيڪڏهن ابتدا ۾ سنڌو سڀيتا بابت جديد آثار قديمه جا اهم نظريا مختصر صورت ۾ شامل ڪيا وڃن، جيئن:

- Urbanism Theory؛

- Settlement Archaeology؛
- Cultural Ecology؛
- Interaction Sphere Model؛
- Network Theory؛

ته پڙهندڙ کي ڪتاب جي باقي مواد کي سمجهڻ ۾ وڌيڪ آساني ٿيندي.

مستقبل جي ايڊيشنن لاءِ تجويزون

رڪ سنڌي جي هن اهم علمي ڪم کي ايندڙ ايڊيشنن ۾ وڌيڪ مضبوط بڻائڻ لاءِ هيٺيون تجويزون پيش ڪري سگهجن ٿيون:

جديد تحقيق جي شموليت

2020ع کان پوءِ شايع ٿيل تحقيق، خاص طور تي آثار قديمه، قديم ڊي اين اي، ماحولياتي تبديلي ۽ ريموٽ سينسنگ بابت مطالعي کي شامل ڪيو وڃي.

مڪمل حوالياتي نظام

سڄي ڪتاب ۾ هڪجهڙو حوالياتي انداز، جهڙوڪ **APA (7th Edition)** يا **Chicago Manual of Style**، اختيار ڪيو وڃي.

3. Glossary

آثار قديمه جي اصطلاحن جي وضاحت لاءِ آخر
Glossary of Archaeological Terms
شامل ڪئي وڃي.

4. Chronological Tables

سنڌو سڀيتا جي مختلف مرحلن بابت تفصيلي وقتي جدول (Chronological Tables) شامل ڪيا وڃن.

5. Distribution Maps

سنڌو سڀيتا جي شهرن جا جديد GIS بنياد تي تيار ڪيل نقشا شامل ڪيا وڃن.

موضوعاتي باب

هيٺين موضوعن تي الڳ باب شامل ڪرڻ ڪتاب کي وڌيڪ جامع بڻائيندو:

- سنڌو لکت؛
- شهري منصوبابندي؛
- تجارت؛
- زراعت؛
- صنعتڪاري؛

- پاٺي جو انتظام؛
- مذهبي علامتون؛
- زوال بابت جديد نظريا.

مجموعي علمي جائزو

تنقيدي نقطهٔ نظر کان ڏٺو وڃي ته ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** کي بنيادي طور هڪ **Scholarly Reference Work** طور ڏسڻ گهرجي، نه ڪي ڪنهن مخصوص آثار قديمه واري نظريي جي پيشڪش طور.

هن ڪتاب جون سڀ کان نمايان علمي خوبيون هي آهن:

- سنڌو سڀيتا جي شهرن جو وسيع احاطو؛
- منتشر علمي مواد جي منظم تاليف؛
- سادي پر علمي ٻولي؛
- شاگردن محققن لاءِ اعليٰ حوالياتي اهميت؛
- سنڌو سڀيتا بابت انگريزي ادب مقامي علمي ڪوشش.

ساڳئي وقت، هن ڪتاب جون ڪجهه محدوديتون به آهن، جهڙوڪ:

- جديد بين الشعبائي تحقيق تي نسبتاً گهٽ بحث؛
- تقابلي تجزيي جي محدوديت؛
- بصري مواد جي کوٽ؛
- ڪجهه هنڌن تي حوالياتي يڪسانيت جي ضرورت.

بهرحال، اهي محدوديتون ڪتاب جي مجموعي اهميت کي گهٽ نٿيون ڪن، بلڪه مستقبل جي ايڊيشنن لاءِ واڌاري جا موقعا فراهم ڪن ٿيون.

نتيجو (Conclusion)

رک سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** (چار جلد) کي سنڌو سڀيتا بابت انگريزي ٻوليءَ شايع ٿيل اهم حوالياتي تصنيفن مان شمار ڪري سگهجي ٿو. هن ڪم جي اصل طاقت ان جي جامعيت، مواد جي منظم ترتيب آثار قديمه جي مختلف ذريعن مان گڏ ڪيل معلومات کي هڪ مربوط صورت پيش ڪرڻ آهي.

هي ڪتاب سنڌو سڀيتا کي صرف موهن جي دڙي ۽ هڙاپا تائين محدود نٿو رکي، بلڪه ڪيترن ئي ننڍن ۽ گهٽ مشهور ماڳن کي پڻ ساڳي اهميت سان پيش ڪري ٿو. اهڙيءَ ريت اهو سنڌو تهذيب جي حقيقي جاگرافيائي وسعت، علائقائي تنوع ۽ شهري نيٽ ورڪ کي بهتر نموني اجاگر ڪري ٿو.

تعليمي لحاظ کان هي ڪتاب يونيورسٽين، تحقيقي ادارن، ميوزيم، ۽ آثار قديمه جي شاگردن لاءِ هڪ قابلِ قدر ماخذ آهي. اهو خاص طور انهن محققن لاءِ مفيد آهي، جيڪي مختلف آثار قديمه جي ماڳن بابت بنيادي ۽ مستند ڄاڻ هڪ ئي جڳهه تي حاصل ڪرڻ چاهين ٿا.

جيتوڻيڪ مستقبل جي ايڊيشنن ۾ جديد سائنسي تحقيق، وڌيڪ نقشا، تصويرون، جدول ۽ نظرياتي بحث شامل ڪرڻ سان هن تصنيف کي اڃا وڌيڪ مضبوط بڻائي سگهجي ٿو، پر موجوده صورت ۾ به هي ڪم سنڌو سڀيتا جي مطالعي ۾ هڪ اهم علمي خدمت جي حيثيت رکي ٿو.

مختصر طور، رڪ سنڌي جي هيءَ چار جلدي تصنيف نه رڳو سنڌو سڀيتا بابت انگريزي ادب ۾ هڪ قابلِ قدر اضافو آهي، پر اها پاڪستان، خاص طور سنڌ جي علمي دنيا طرفان عالمي آثار قديمه جي مطالعي ۾ هڪ اهم علمي پيشڪش پڻ آهي. مستقبل ۾ هن ڪتاب تي وڌيڪ تنقيدي مطالعا، نيون ايڊيشنون ۽ بين الاقوامي علمي بحث يقيناً سنڌو سڀيتا جي مطالعي کي وڌيڪ وسعت ڏيندا.

فوٹ نوٹس

1. Bruce G. Trigger، *A History of Archaeological Thought* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 497–520.

References

1. Allchin, B., & Allchin, R. (1997). *Origins of a Civilization: The Prehistory and Early Archaeology of South Asia*. New Delhi: Viking.

2. Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press.

3. Marshall, J. (Ed.). (1931). *Mohenjo-daro and the Indus Civilization* (Vols. I–III). London: Arthur Probsthain.

4. McIntosh, J. (2008). *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

5. Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

6. Trigger, B. G. (2006). *A History of Archaeological Thought* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

7. Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

باب چهون

رڪ سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** جو بين الاقوامي علمي تصنيفن سان تقابلي □ تنقيدي جائزو

تمهيد

ڪنهن به علمي تصنيف جي حقيقي اهميت ان وقت وڌيڪ واضح ٿئي ٿي، جڏهن ان جو مقابلو ساڳئي موضوع تي لکيل ٻين معياري تصنيفن سان ڪيو وڃي. اهڙي تقابلي مطالعي مان نه رڳو ڪتاب جي علمي حيثيت جو صحيح اندازو لڳائي سگهجي ٿو، پر ان جي انفراديت، قوتن □ محدوديتن کي به وڌيڪ واضح نموني بيان ڪري سگهجي ٿو.

رڪ سنڌي جي ***Ancient Cities of the Indus Civilization*** کي بين الاقوامي آثار قديمه جي ادب جي تناظر □ ڏسڻ ضروري آهي، ڇاڪاڻت□ سنڌو سڀيتا بابت گذريل هڪ صديءَ دوران ڪيترائي بنيادي □ معياري ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. انهن مان خاص طور تي Jonathan

Mark Kenoyer، Gregory L. Possehl، Rita P. Wright ۽ Jane McIntosh جون تصنيفون سنڌو سڀيتا جي مطالعي ۾ بنيادي حيثيت رکن ٿيون. انهن ڪتابن جي روشنيءَ ۾ رڪ سنڌي جي ڪم جو جائزو وٺڻ سان ان جي علمي حيثيت وڌيڪ واضح ٿئي ٿي.

رڪ سنڌي ۽ جونٿن مارڪ ڪينوئر: حوالياتي تاليف بمقابلهِ تشريحي آثار قديمه

ڪينوئر جو ڪتاب ***Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*** سنڌو سڀيتا جي شهري تمدن بابت هڪ تشريحي (Interpretive) ۽ تحليلي (Analytical) مطالعو آهي. ليکڪ، جيڪو ڪيترن ئي ڏهاڪن تائين هڙاپا جي ميدان ۾ کوٽاين سان لاڳاپيل رهيو، پنهنجي تجزين کي سڌيءَ ريت ميداني شاهدي (Primary Archaeological Evidence) تي استوار ڪري ٿو.

ان جي ابتڙ، رڪ سنڌي جو ڪتاب بنيادي طور هڪ **Reference Synthesis** آهي. ان جو مقصد نئين آثار قديمه واري نظرئي جي تشڪيل نه، پر مختلف کوٽائي رپورٽن ۽ تحقيقي مطالعي کي هڪ جامع ۽ منظم صورت ۾ پيش ڪرڻ آهي.

هي فرق ٻنهي ڪتابن جي مقصدن مان پيدا ٿئي ٿو:

- **ڪينوئر** آثار قديمه جي شاهديءَ جي تفسير (Interpretation) تي زور ڏئي ٿو.
- **رڪ سنڌي** آثار قديمه جي معلومات جي منظم تاليف (Documentation and Synthesis) تي زور ڏئي ٿو.

انهيءَ ڪري ٻنهي ڪتابن کي مقابلي بدران هڪ ٻئي جو **مڪمل ڪندڙ (Complementary)** سمجهڻ وڌيڪ مناسب آهي.

رڪ سنڌي گريگوري پوسيل: نظرياتي فريم ورڪ جو تقابلي جائزو

پوسيل جي مشهور تصنيف ***The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*** سنڌو سڀيتا بابت جديد نظرين جو هڪ جامع تجزيو پيش ڪري ٿي.

پوسيل جا بنيادي موضوع آهن:

- تمدني ارتقا؛
- علائقائي تنوع؛
- سماجي تنظيم؛
- شهري نظام؛
- زوال بابت مختلف نظريا.

هو مختلف ماهرن جي راين جو تنقيدي مقابلو
ڪري پنهنجو تجزيو پيش ڪري ٿو.

رک سنڌي جي ڪتاب □ اهڙي نظرياتي بحث جي
نسبتاً گهٽ گنجائش آهي. سندس مقصد نظرياتي
اختلافن کي حل ڪرڻ نه، بلڪه آثار قديمه جي
ماڳن بابت بنيادي معلومات مهيا ڪرڻ آهي.

تنهن هوندي به، ڪتاب جي ايندڙ ايڊيشن □
جيڪڏهن سنڌو سڀيتا بابت جديد نظرياتي بحثن—
جهڙوڪ Urbanism، State Formation،
Cultural Networks □ Interaction Sphere—
تي هڪ يا ٻه جامع باب شامل ڪيا وڃن ته ڪتاب
جي علمي اهميت □ نمايان اضافو ٿي سگهي ٿو.

رک سنڌي □ ريٽا پي. رائيٽ: بين الشعبائي تحقيق

ريٽا پي. رائيٽ جو ڪتاب ***The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*** سنڌو سڀيتا جي معيشت، پيداوار، شهري تنظيم □ سماجي ڍانچي جو گهرو تجزيو پيش ڪري ٿو.

رائيٽ جو طريقو واضح طور تي **Interdisciplinary** آهي. هوءَ آثار قديمه سان گڏ:

- ماحولياتي سائنس؛

- معاشي نظريا؛
- زرعي نظام؛
- انسانيات؛
- جغرافيائي تجزيا

جو به استعمال ڪري ٿي.

ان جي مقابلي □ رڪ سنڌي جو ڪتاب بنيادي طور آثار قديمه جي ماڳن جي دستاويزي بيان تي ٻڌل آهي.

اهو فرق ڪتابن جي نوعيت سان لاڳاپيل آهي. رائيٽ جو ڪم نظرياتي تحقيق آهي، جڏهن ته رڪ سنڌي جو ڪم حوالياتي تاليف آهي.

بهرحال، مستقبل جي ايڊيشنن □ بين الشعبائي تحقيق جي وڌيڪ شموليت ڪتاب کي بين الاقوامي تحقيق سان وڌيڪ هم آهنگ بڻائي سگهي ٿي.

رڪ سنڌي □ جين ميڪنٽوش: عام پڙهندڙ □ علمي دنيا جي وچ □ پل

جين ميڪنٽوش جي تصنيفن جي وڏي خوبي اها آهي ته هوءَ پيچيده آثار قديمه واري تحقيق کي سادي □ عام فهم ٻوليءَ □ پيش ڪري ٿي.

رک سنڌي پڻ هن حوالي سان ڪامياب نظر اچي ٿو.

ٻنهي ليکڪن جي انداز ۾ هڪجهڙائي هي آهي ته:

- علمي معيار برقرار رکيو ويو آهي؛
- ٻولي غير ضروري پيچيدگيءَ کان پاک آهي؛
- شاگردن ۽ عام پڙهندڙن کي نظر ۾ رکيو ويو آهي.

البت، ميڪنٽوش جي ڪتابن ۾ تصويرون، نقشا، ٽائم لائينون ۽ بصري مواد نسبتاً وڌيک موجود آهن، جيڪي مطالعي کي وڌيک اثرائتو بڻائين ٿا. رک سنڌي جي ايندڙ ايڊيشنن ۾ اهڙي بصري مواد جي واڌاري سان ڪتاب جي تدريسي ۽ تحقيقي افاديت وڌيک وڌي سگهي ٿي.

رک سنڌي جي ڪتاب جي انفراديت

مٿين تقابلي جائزي مان ظاهر ٿئي ٿو ته رک سنڌي جي تصنيف جي اصل انفراديت هيٺين پهلوئن ۾ آهي:

(الف) جامع ماڳي احاطو

بين الاقوامي تصنيفون گهڻو ڪري اهم شهري مرڪزن تي ڌيان ڏين ٿيون، جڏهن ته رک سنڌي

ڪيترن ئي نندڍن ۾ گهٽ مشهور ماڻڻن کي پڻ
مناسب اهميت ڏئي ٿو.

)ب) منتشر مواد جي تاليف

هي ڪتاب مختلف ڪوتائي رپورٽن، تحقيقي مقالن
۽ ڪتابن ۾ موجود معلومات کي هڪ ئي هنڌ گڏ
ڪري ٿو، جيڪا خاص طور تي شاگردن ۽
شروعاتي محققن لاءِ وڏي سهولت فراهم ڪري
ٿي.

)ج) ڏکڻ ايشيا جي مقامي علمي روايت

هي ڪتاب مقامي محقق جي نظرئي کي عالمي
علمي زبان (انگريزي) ۾ پيش ڪري ٿو، جيڪو
علمي تنوع (Academic Diversity) جي حوالي
سان اهم آهي.

تنقيدي نتيجا

تقابلي جائزي مان هي نتيجا نڪرن ٿا:

1. رڪ سنڌي جو ڪتاب بنيادي تحقيق (Primary Research Monograph) نه، پر اعليٰ درجي جي **Scholarly Reference Work** آهي.
2. هن جو اصل مقصد نوان نظريا پيش ڪرڻ بدران موجود علمي ادب کي منظم ڪرڻ

آهي، ۽ اهو مقصد وڏي حد تائين ڪاميابي سان حاصل ڪيو ويو آهي.

3. ڪتاب جي سڀ کان وڏي خوبي ان جي جامعيت ۽ ماڳن جي وسيع جغرافيائي نمائندگي آهي.

4. ڪتاب جي ايندڙ ايڊيشنن ۾ جديد نظرياتي بحث، بين الشعبائي تحقيق، بصري مواد ۽ تقابلي جدول شامل ڪرڻ سان ان جي بين الاقوامي علمي اهميت ۾ وڌيڪ اضافو ٿي سگهي ٿو.

5. سنڌو سڀيتا بابت انگريزي ادب ۾ هي ڪتاب بين الاقوامي معيار جي بنيادي مطالعي جو متبادل نه، پر انهن جو هڪ اهم **تڪميلي حوالو (Complementary Scholarly Reference)** آهي، جيڪو خاص طور آثار قديمه جي ماڳن بابت جامع معلومات فراهم ڪري ٿو.

فوٽ نوٽس

1. Jonathan Mark Kenoyer. *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press, 1998.

2. Gregory L. Possehl. *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002.

3. Rita P. Wright. *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

4. Jane McIntosh. *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2008.

References

1. Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Karachi: Oxford University Press.

2. McIntosh, J. (2008). *The Ancient Indus Valley: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

3. Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

4. Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

رڪ سنڌي جي سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب تي تحقيق: هڪ تنقيدي جائزو

تعارف

سنڌ جي تاريخ، تهذيب، آثارِ قديمه ۽ فڪري مطالعي جي ميدان ۾ رڪ سنڌي (اصل نالو: غلام اصغر منگي) هڪ اهم محقق، تاريخدان ۽ ليکڪ طور سڃاتو وڃي ٿو. هن سنڌ جي قديم تاريخ، خاص طور تي سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب (Indus Valley Civilization) جي اپياس، سنڌ جي قومي سڃاڻپ، تاريخي ماڳن، ۽ سنڌي سماج جي ارتقا بابت اهم تحقيقي ڪم ڪيو آهي. رڪ سنڌي جي لکڻين جو بنيادي مقصد سنڌ جي تاريخ کي روايتي درباري يا فاتحاڻن بيانن کان ٻاهر ڪڍي، هڪ مقامي، سائنسي ۽ عوامي نقطه نظر سان پيش ڪرڻ رهيو آهي.

هن جا تحقيقي مقالا، ڪتاب ۽ مضمون سنڌ جي شاگردن، محققن ۽ عام پڙهندڙن لاءِ سنڌ جي ماضيءَ کي سمجهڻ جو هڪ اهم ذريعو بڻيا آهن. خاص طور سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب بابت سندس فڪري ۽ تحقيقي موقف جديد علمي بحثن سان هڪ سنجيده مڪالمو پيدا ڪري ٿو.

١. سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب بابت رڪ سنڌي جي تحقيق

سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب، جنهن جا وڏا مرڪز موهن جو دڙو، هڙپا، ڪوٽڏيجي، آمري، چانهون دڙو ۽ ٻين ماڳن تي مشتمل آهن، دنيا جي قديم شهري تهذيبن مان هڪ شمار ٿئي ٿي. رڪ سنڌي هن تهذيب کي صرف آثارِ قديمه جي محدود موضوع طور نه، پر سنڌ جي تاريخي سڃاڻپ جي بنيادي سرچشمي طور ڏٺو آهي.

١.١ مقامي تهذيب (Indigenous Civilization) جو نظريو

رڪ سنڌي ان خيال جي حمايت ڪئي آهي ته سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب ڪنهن ٻاهرين نسل يا حملي آور گروهه جي اوچتي پيداوار نه هئي، بلڪه اها سنڌ ۽ ان جي پرپاسي وارن علائقن جي اصلوڪن رهواسين جي هزارين سالن تي پکڙيل سماجي، زرعي ۽ شهري ارتقا جو نتيجو هئي.

هي موقف ڪيترن آثارِ قديمه جي ماهرن جي تحقيق سان ڪنهن حد تائين هم آهنگ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جن ۾ Jonathan Mark Kenoyer ۽ Gregory Possehl شامل آهن، جيڪي سنڌو تهذيب کي گهڻي ڀاڱي هڪ مقامي ارتقائي عمل جو نتيجو سمجهن ٿا. بهرحال، هي بحث اڃا تائين علمي دنيا ۾ مڪمل طور طئي ٿيل ناهي، ۽ مختلف نظرين جي موجودگي پڻ برقرار آهي.

١.٢ ثقافتي تسلسل جو تصور

رک سنڌي جي تحقيق جو هڪ اهم پهلو “ثقافتي تسلسل” (Cultural Continuity) آهي. هن دليل ڏنو آهي ته سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جا ڪيترائي عنصر اڄ به سنڌي سماج جي ثقافتي زندگيءَ ۾ موجود آهن. مثال طور:

- مٽيءَ جي ٿانون جي بناوت ۽ استعمال؛
- روايتي ٻيڙين جي جوڙجڪ؛
- زرعي اوزارن جا ڪجهه بنيادي نمونا؛
- لوڪ ڪهاڻين، رسمن ۽ دستڪاريءَ جا ڪجهه عنصر.

هي خيال ڪجهه آثارِ قديمه جي ماهرن طرفان پڻ بحث هيٺ رهيو آهي، جيتوڻيڪ جديد علمي تحقيق هن سلسلي ۾ وڌيڪ محتاط انداز اختيار ڪري ٿي ۽ هر ثقافتي مشابهت کي سڌي تاريخي تسلسل جو قطعي ثبوت نٿي سمجهي.

١.٣ سماجي ۽ سياسي اڏاوت بابت خيال

رک سنڌي موهن جي دڙي ۽ سنڌو تهذيب جي شهري اڏاوت کي نسبتاً پرامن سماج جي علامت طور پيش ڪيو آهي. هن پنهنجي لکڻين ۾ هن ڳالهه تي زور ڏنو آهي ته:

- وڏن فوجي قلعن جي کوٽ؛
- بادشاهن جي عظيم الشان مجسمن جي غيرموجودگي؛
- هٿيارن جي محدود آثار؛
- منظم شهري رٿابندي؛

اهو ظاهر ڪن ٿا ته سنڌو تهذيب شايد ٻين همعصر تهذيبن جي ڀيٽ ۾ گهٽ جنگجو سماج هئي.

پر ڪيترائي ماهر، جهڙوڪ Mortimer Wheeler، هن موضوع تي مختلف خيال پيش ڪندا رهيا آهن. تنهنڪري ان بابت علمي اتفاق راءِ مڪمل طور موجود ناهي.

٢. سنڌ جي تاريخ بابت رڪ سنڌي جو نقطه نظر

٢.١ عوامي تاريخ (People’s History)

رڪ سنڌي سنڌ جي تاريخ کي صرف بادشاهن، جنگين يا سلطنتن جي تاريخ طور پيش ڪرڻ بدران، عوامي تاريخ جي نقطه نظر سان ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس خيال موجب سنڌ جي اصل تاريخ ۾ شامل هجڻ گهرجي:

- هارين، پورهيتن ۽ ڪاريگرن جو ڪردار؛
- لوڪ ادب ۽ ثقافت؛
- مقامي مزاحمتون؛
- سماجي تبديليون.

هي رجحان جديد سماجي تاريخ (Social History) جي عالمي لاڙن سان مطابقت رکي ٿو.

٢.٢ درٻاري ۽ فاتحاڻين تاريخن تي تنقيد

رڪ سنڌي بار بار ان ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي ته سنڌ جي تاريخ گهڻو ڪري فاتحن، درٻاري

مورخن يا نوآبادياتي محققن جي نگاهه سان لکي وئي، جنهن سبب مقامي سماجن جي ڪردار کي نظرانداز ڪيو ويو.

هن جو خيال آهي ته سنڌ جي تاريخ جي نئين سر تشريح لاءِ مقامي ذريعن، لوڪ روايتن، آثارِ قديمه، ۽ جغرافيائي حقيقتن کي بنيادي اهميت ڏيڻ گهرجي.

٢.٣ جاگرافيائي تبديلين جو تاريخ تي اثر

سنڌو درياهه جي رخن جي تبديلي رڪ سنڌي جي مطالعي جو اهم موضوع رهي آهي. هن تفصيل سان بحث ڪيو آهي ته درياهه جي وهڪرن جي تبديليءَ سبب:

- قديم بستيون تباهه ٿيون؛
- واپاري رستا تبديل ٿيا؛
- نوان شهر وجود ۾ آيا؛
- سماجي ۽ معاشي ڍانچا متاثر ٿيا.

هي موضوع جديد ماحولياتي تاريخ (Environmental History) ۽ آثارِ قديمه جي مطالعي ۾ پڻ اهم حيثيت رکي ٿو.

٣. رڪ سنڌي جي تحقيقي طريقيڪار (Methodology)

رڪ سنڌي جي تحقيق کي ٻين روايتي تاريخدانن کان ڌار ڪندڙ ڪجهه اهم خاصيتون هي آهن:

٣.١ ميداني تحقيق (Fieldwork)

هن سنڌ جي ڪيترن ئي قديم دڙن، آثارِ قديمه جي ماڳن ۽ تاريخي هنڌن جو سڌو دورو ڪيو. موقعي تي مشاهدو ڪرڻ سندس تحقيق جو اهم حصو رهيو.

٣.٢ سائنسي ۽ تنقيدي نقطه نظر

رڳ سنڌي تاريخ کي محض روايتن يا داستانن جي بنياد تي قبول ڪرڻ بدران، آثارِ قديمه، جغرافيائي تبديلين، ۽ مادي ثبوتن جي بنياد تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

٣.٣ تقابلي مطالعو (Comparative Study)

هن سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جو تقابلو قديم تهذيبن جهڙوڪ:

- Mesopotamian civilization
- Ancient Egypt

سان ڪري سنڌ جي تهذيبي انفراديت کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

٤. اهم علمي ۽ تحقيقي ڪارناما

رڳ سنڌي سنڌ جي تاريخ، سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب، قومي سوال، ادبي شخصيتن ۽ سماجي فڪر بابت ڪيترائي ڪتاب ۽ مقالا لکيا آهن، جيڪي سنڌ جي تاريخي مطالعي لاءِ اهم ماخذ

طور پڙهيا وڃن ٿا. سنڌس ڪم جو وڏو حصو سنڌ جي تاريخ کي مقامي نقطه نظر سان سمجهڻ ۽ پيش ڪرڻ تي مبني آهي.

بهرحال، سنڌس ڪتابن ۽ نظرياتي موقفن بابت وڌيڪ علمي تجزيو ۽ تنقيدي مطالعي جي به ضرورت محسوس ڪئي وڃي ٿي، جيئن سنڌس فڪري ڪم جي جامع جائزي کي وڌيڪ مضبوط بڻائي سگهجي.

نتيجو

رڪ سنڌي (غلام اصغر منگي) سنڌ جي تاريخ، آثارِ قديمه ۽ سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب بابت هڪ سنجيده ۽ محنتي محقق طور نمايان حيثيت رکي ٿو. سنڌس تحقيق سنڌ جي تاريخ کي صرف حڪمرانن ۽ جنگين تائين محدود رکڻ بدران، سماجي، ثقافتي ۽ عوامي پسمنظر ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿي.

هن سنڌي سماج کي پنهنجي قديم ماضيءَ سان جوڙڻ، سنڌو تهذيب جي اهميت کي اجاگر ڪرڻ، ۽ سنڌ جي تاريخ کي سائنسي بنيادن تي پرکڻ لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. جيتوڻيڪ سنڌس ڪجهه خيال علمي بحث جو موضوع رهي سگهن ٿا، پر ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته سنڌس علمي ۽ تحقيقي ڪم سنڌ جي تاريخ نويسيءَ ۾ هڪ اهم اضافو آهي.